

Cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Lopik

Inventarisatie en waardering van het cultuurhistorisch erfgoed in de gemeente Lopik, uitgevoerd door Lantschap in samenwerking met Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) en Optifield.

Lantschapsstudies 148

November 2017

The logo for 'Lantschap' features the word in a lowercase, sans-serif font, with the letters 'l', 'a', 'n', 't', 's', 'c', 'h', 'a', 'p' in black. The letters are set against a horizontal brushstroke background that transitions from orange to yellow.

adviesbureau voor landschap en cultuurhistorie

Herenstraat 19A
4175 CC Haaften
tel 0418-594141
www.lantschap.nl

Het onderzoek is uitgevoerd door:

Drs. Adriaan Haartsen (Lantschap)
Drs. Ben Olde Meierink (BBA)
Ing. Rutger de Groot (Optifield)
Jenny Dam (Lantschap, redactie)

Eindredactie: Gemeente Lopik

Opdrachtgever: Gemeente Lopik

Inhoud

Samenvatting	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 3
1. Inleiding	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 5
1.1 Cultuurhistorie en ruimtelijke ordening	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 6
1.2 Werkwijze	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 7
2. Natuurlijke wordingsgeschiedenis van het landschap	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 10
2.1 Pleistoceen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 11
2.2 Holoceen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 11
3. Bewoningsgeschiedenis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 14
3.1 Prehistorie en Romeinse tijd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 14
3.2 De grote ontginningen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 14
3.3 Landschappelijke ontwikkeling	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 18
4. Waterbeheersing	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 20
4.1 Het buitenwater	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 20
4.2 Het binnenwater	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 24
4.3 Afwatering van de polders	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 26
4.4 Molens en gemalen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 30
5. Landbouw	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 33
5.1 Bodemgebruik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 33
5.2 Boerderijen en bijgebouwen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 39
6. De dorpen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 43
7. Buitenplaatsen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 48
8. Cultuurhistorische betekenis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 53
9. Omgevingswet en cultuurhistorie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 56
9.1 Inleiding	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 56
9.2 Behoud en ontwikkeling	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 57
9.3 Erfgoedwet en Omgevingswet	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 57
9.4 Hoofdlijnen van de Omgevingswet	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 58
9.5 Ambitieniveau	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 60
10. Beleidsaanbevelingen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 62
Bronnen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 64

De Lopikerwaard afgebeeld op één van de oudste kaarten van het Utrechts-Hollandse veengebied (1520). Opmerkelijk is dat de dorpen Lopik en Cabauw niet zijn ingetekend.
Bron: Streekarchief Midden-Nederland, Gouda.

Samenvatting

Als er iets als rode draad door de geschiedenis van de Lopikerwaard loopt, dan is het wel de omgang met water. Vanaf het moment dat de eerste boeren zich er vestigden draaide het om de waterbeheersing. Voortdurend waren aanpassingen in het landschap nodig om leven en werken in dit drassige gebied te kunnen voortzetten. Het deed een beroep op inventiviteit, werkkraft en doorzettingsvermogen van boeren en waterbeheerders om het land droog te houden en mensen en vee te behoeden voor dijkdoorbraken. Hun taak werd er niet eenvoudiger op door de hogere waterstanden op de Lek en door de voortdurende daling van het maaiveld. Vóór de ontginning lag het centrum van het gebied hoger dan de oeverwallen van de Lek en de Hollandsche IJssel, maar door inklinking van de bodem veranderde dit. De Lopikerwaard veranderde in een soepbord: de randen kwamen hoger te liggen dan het midden. Voor de afwatering werden steeds nieuwe oplossingen gezocht. Extra overlast ontstond als rivierdijken het begaven en polders onderliepen. Of als het land onder water gezet werd als verdedigingsmiddel, want het westelijke deel van de Lopikerwaard was onderdeel van de Oude Hollandse Waterlinie.

De Benschopperwetering is aangelegd voor de ontginning en afwatering van de noordelijke helft van de gemeente. Samen met de Lopikerwetering is het de belangrijkste structuur die de inrichting van het gebied heeft bepaald.

Het waterbeheer bepaalde de gebruiksmogelijkheden van het landschap, in het bijzonder de landbouw. De middeleeuwse perceelindeling, polderkades die laten zien hoe het gebied in verschillende ontginningsblokken verdeeld was, tiendwegen, weteringen en sloten: alle elementen illustreren de geschiedenis van de ontginning en het eeuwenlange gebruik van het gebied. Boerenland, dat vanuit de boerderijen in de dorpen werd bewerkt. De boerderijen, aaneengeregen tot de langste lintdorpen van Nederland, behoren tot de belangrijkste cultuurhistorische kenmerken van de gemeente.

Boerderij Lekdijk Oost 2, Jaarsveld. Veruit de meeste boerderijen behoren tot het zogenoemde langhuistype. In het vrij grote voorhuis woonde men en bevond zich de kaaskelder. In het achterhuis stond het vee.

Twee aspecten hebben een stempel op de vormgeving en inrichting van het gebied gedrukt: het boerenbedrijf en de omgang met het water. Het verhaal van de geschiedenis van wonen en werken in dit bijzondere gebied wordt verteld door een keur van cultuurhistorisch waardevolle elementen. Niet alleen de gebouwen, maar ook landschapselementen als knotbomen, bosjes, historische wegen, weteringen, kades en eendenkooien dragen bij aan de cultuurhistorische identiteit van Lopik.

1. Inleiding

In opdracht van de gemeente Lopik is een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente gemaakt. Het onderzoek behelsde het inventariseren, beschrijven en waarderen van cultuurhistorische objecten, structuren en ensembles.

Onder cultuurhistorie – in ruimtelijke zin – verstaan we alle door de mens gemaakte of veroorzaakte elementen, objecten, terreinen en ensembles die de geschiedenis van het landschap illustreren. Zaken als klederdrachten, volksverhalen en dergelijke, de zogeheten immateriële cultuurhistorische waarden, komen in dit rapport niet aan de orde. Aardkundige waarden (bodem, hoogteligging) zijn in deze inventarisatie meegenomen als ze het verhaal van de ontginning en bewoning kunnen verklaren, er is geen specifiek onderzoek naar gedaan. .

De cultuurhistorische objecten kunnen verdeeld worden in archeologische, historisch geografische en bouwhistorische aspecten. De archeologische betekenis van de gemeente is vastgelegd in de archeologische beleidskaart en wordt in dit rapport niet nader beschreven. Het rapport dat voor u ligt

gaat vooral in op de historisch geografische en bouwhistorische waarden. De historische geografie is de wetenschap die de geschiedenis van het landschap en het landgebruik bestudeert. De bouwhistorie onderzoekt stedenbouwkundige structuren en individuele gebouwen. Diverse waardevolle gebouwen in de gemeente zijn aangemerkt als rijksmonument of gemeentelijk monument. Andere zijn geïnventariseerd en beschreven in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project, dat is uitgevoerd in 1988-1992. Deze gebouwen zijn opnieuw door ons bekeken en beoordeeld. Aan deze inventarisatie is een aantal waardevolle landschapselementen, gebouwen en stedenbouwkundige structuren toegevoegd. De niet-beschermde objecten (dus geen rijksmonumenten of gemeentelijke monumenten) zijn gewaardeerd. Hiermee heeft de gemeente een instrument in handen voor het verantwoord omgaan met het culturele erfgoed dat Lopik bijzonder maakt.

Het Lopikerverlaat in Uitweg is een gemeentelijk monument.

In dit project werkte Lantschap samen met het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) en Optifield. BBA is één van de grootste adviesbureaus op het gebied van bouwhistorie. Ben Olde Meierink coördineerde de inzet van BBA, dat zich vooral bezig gehouden heeft met de inventarisatie, beschrijving en waardering van de cultuurhistorisch waardevolle gebouwen en

stedenbouwkundige structuren. Optifield zorgde voor de digitale kaartbewerking en verwerking van gegevens in GIS. Bureau Lantschap coördineerde het onderzoek en zorgde voor de landschappelijke en historisch-geografische aspecten van het project.

1.1 Cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling

Cultuurhistorische elementen en structuren zijn belangrijke aspecten van stad en landschap. Ze dragen bij aan de herkenbaarheid, ze vormen oriëntatiepunten en ze zorgen ervoor dat bewoners en bezoekers zich met een stad, dorp of streek kunnen identificeren. In de laatste twee decennia is de maatschappelijke belangstelling voor cultuurhistorie en landschap sterk gegroeid. Identiteit en eigen karakter van de dagelijkse leefomgeving zijn belangrijke items geworden. Deze belangstelling heeft onder meer geleid tot diverse beleidsnota's van rijk, provincies en gemeenten. In deze nota's wordt de nadruk gelegd op het tweesporenbeleid: enerzijds behoud van waardevolle cultuurhistorische aspecten, anderzijds ontwikkelingsgericht omgaan met het erfgoed. Dit erfgoed biedt boeiende mogelijkheden voor het landschap van de toekomst. Het kan een bron van inspiratie vormen voor ruimtelijke ontwikkelingen.

De relatie tussen cultuurhistorische waarden en ruimtelijke ordening is vastgelegd in de Wet ruimtelijke ordening (Wro) en het Besluit ruimtelijke ordening (Bro), die op 1 juli 2008 in werking zijn getreden. De Wro spreekt van een samenhangende afweging van alle belangen – inclusief cultuurhistorie. In het Bro is de opdracht aan overheden geformuleerd om “rekening te houden met aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten”.

Voor nieuwe bestemmingsplannen betekent dit onder meer¹:

-) In de toelichting van het bestemmingsplan dient een beschrijving te worden opgenomen van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten archeologische monumenten rekening is gehouden. De opsteller en vaststeller van het bestemmingsplan is daarmee dus verplicht om breder te kijken dan alleen naar het facet archeologie. Ook de facetten historische (steden)bouwkunde en historische geografie dienen te worden meegenomen in de belangenafweging. Hierbij gaat het om zowel beschermde als niet formeel beschermde objecten en structuren.
-) In de planregels dient een omgevingsvergunningstelsel voor aanlegactiviteiten te worden opgenomen voor bodemingrepen. In het bestemmingsplan moet expliciet aangegeven worden voor welke ingrepen een omgevingsvergunning verplicht is.

Er wordt dus van de gemeente expliciet gevraagd verantwoording af te leggen over de manier waarop met cultuurhistorische waarden wordt omgegaan. Dit geldt ook voor de nieuwe Omgevingswet, die over een aantal jaar van kracht wordt. Bij beschermde dorpsgezichten, rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten moeten ruimtelijke ontwikkelingen nadrukkelijk afgestemd worden op de cultuurhistorische waarden. Naast deze beschermde waarden zijn er in de gemeente Lopik echter nog tal van andere zichtbare objecten die van cultuurhistorische betekenis zijn. Naast gebouwen zijn dat historisch geografische elementen, zoals wegen, kaden, molenplaatsen en perceelindeling. Hetzelfde geldt voor stedenbouwkundige structuren en ensembles.

De huidige gemeentelijke ambitie voor het sturen op ruimtelijke kwaliteit vergt een bredere benadering van het begrip ‘cultuurhistorische waarde’, waarin monumenten, archeologie, historische geografie en groen erfgoed worden meegenomen. De gemeente Lopik stelt zich op het standpunt dat uitsluitend behoud van bestaande kwaliteiten niet direct leidt tot zekerstelling van de toekomstwaarde. Er moeten ook gebruiksmogelijkheden tegenover staan. Cultuurhistorische waarden moeten benut kunnen worden

¹ Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

om in de toekomst waardevol te kunnen blijven. Tot voor kort ontbrak een integraal overzicht waarin alle gebouwde, landschappelijke en archeologische elementen en structuren zijn meegenomen. Nu gestart is met de voorbereiding van een nieuw bestemmingsplan met “verbrede reikwijdte”, worden de cultuurhistorische kwaliteiten verankerd. Cultureel erfgoed wordt daarmee structureel ingebed in het ruimtelijk beleid. De Cultuurhistorische Waardekaart biedt een afwegingskader voor beleid, zoals voor omgevings- en bestemmingsplannen, structuurvisies en welstand. De CHW-kaart is een nuttig instrument om kennis over lokaal cultureel erfgoed te ontsluiten en kan dienen als inspiratiebron voor integraal ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

Boerderij aan de Lekdijk West in Willige Langerak. Behalve de boerderijen aan de Benschopperwetering en de Lopikerwetering is ook de boerderijstrook aan de voet van de Lekdijk van grote cultuurhistorische betekenis.

1.2 Werkwijze

De cultuurhistorische waardenkaart van Lopik bestaat uit verschillende onderdelen:

-) Inventarisatie, beschrijving en waardering van cultuurhistorisch elementen en ensembles;
-) Beschrijving en waardering van de gemeente;
-) De catalogus (in de vorm van een exceltabel) van beschermde monumenten en de overige cultuurhistorisch waardevolle elementen;
-) GIS-bestanden voor het gemeentelijke geo-informatiesysteem die gekoppeld zijn met de catalogus.

Inventarisatie en waardering

De inventarisatie betreft punten, lijnen en vlakken, zoals aangegeven in de tabel.

Puntelementen	Lijnvormige objecten	Vlakken
gebouwen kunstwerken (sluizen, bruggen, etc) molenplaatsen monumenten (gedenkplaatsen) bijzondere objecten overige	natuurlijke wateren dijken, kaden en zijdwendes weteringen wegen paden houtsingels overige	parken begraafplaatsen kasteelterreinen percelering eendenkooien overige

De rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten zijn in de catalogus opgenomen en niet opnieuw gewaardeerd. Zij zijn genoteerd met de vermelding 'hoge waarde'. De overige gebouwen en historisch geografische objecten zijn gewaardeerd volgens de methode die door Lantschap en BBA is ontwikkeld, op basis van uitgangspunten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Op enkele uitzonderingen na zijn alleen objecten met een hoge of middelhoge waarde in de catalogus opgenomen, objecten met een basiskwaliteit niet. Uitzonderingen zijn bijvoorbeeld panden die waren opgenomen in het Monumenten Inventarisatie Project (MIP), maar sindsdien door verbouwingen hun cultuurhistorische betekenis geheel of grotendeels hebben verloren.

Bij de waardering is gekeken naar de volgende aspecten:

Waardering objecten		
Belevingswaarde	herkenbaarheid	
	herinneringswaarde	
Waardering intrinsiek	zeldzaamheid	
	kenmerkendheid	
	gaafheid	
	(landschaps-)architectuur	
Waardering context	samenhang (ensemblewaarde)	
	structureerende werking	
	gaafheid omgeving	
	Informatiewaarde	
Score per aspect		hoog/middel/laag/n.v.t.
Totaalwaardering		hoog/middel/laag

-) Bij herkenbaarheid is gekeken in hoeverre de oorspronkelijke functie nog afleesbaar is aan het object.
-) Bij herinneringswaarde is nagegaan of het object verbonden is aan een bekende persoon, of het om een veelbezochte plek gaat (bijvoorbeeld scholen, kerken, winkels, kruisgebouwen, gemeentehuizen). Ook gedenkplaatsen horen hierbij.
-) Bij zeldzaamheid is beoordeeld in hoeverre het object op landelijke schaal zeldzaam is.
-) Bij kenmerkendheid is gekeken in hoeverre een object qua vorm of functie kenmerkend is voor de regio (in dit geval het veenweidegebied). Voorbeelden hiervan zijn langhuisboerderijen, weteringen en kades, die typerend zijn voor de streek.

- J Bij gaafheid is de mate van authenticiteit van de oorspronkelijke vorm en detaillering beoordeeld. Vervanging in oude vorm van een gebouw of een kade krijgt geen hoge waardering voor dit aspect, net zo min als een oude boerderij met grote jaren '60 ramen.
- J Bij (landschaps-)architectuur is gekeken of een object bewust esthetisch is vormgegeven (detaillering, volumes, verhoudingen). Vaak is hier de naam van een architect of landschapsarchitect aan verbonden, soms een stijlperiode.
- J Bij samenhang kan het gaan om een functionele relatie (zoals een wetering met een molen of een gemaal, een kerk met pastorie en kerkhof), een visuele relatie of een stedenbouwkundige structuur (zoals een boerderijlint of het plein in Benschop).
- J Bij structurerende werking is beoordeeld in hoeverre een object de vormgeving en inrichting van de omgeving heeft bepaald. Duidelijke voorbeelden zijn de Lopikerwetering en de Benschopperwetering, die de vorm van grote delen van de gemeente hebben bepaald.
- J De informatiewaarde geeft aan in hoeverre het object iets vertelt over de geschiedenis van de omgeving.
- J De totaalwaardering is een gewogen oordeel over de cultuurhistorische betekenis van het object. Dit wil niet altijd zeggen dat er bij een hoog gewaardeerd object voor alle aspecten een hoge score is. Soms zijn zaken als zeldzaamheid, kenmerkendheid of (landschaps-)architectuur doorslaggevend voor een hoge score.

De database

Het resultaat van de inventarisatie bestaat uit een GIS-bestand en een catalogus – in de vorm van een exceltabel – die met elkaar verbonden zijn. Op de kaart kan een object aangeklikt worden waardoor de achtergrondinformatie uit de catalogus zichtbaar wordt. Een selectiemogelijkheid die kan worden toegepast bij ruimtelijke ordening is bijvoorbeeld het selecteren van alle elementen binnen een gekozen afstand tot een bepaald punt. Omgekeerd kunnen objecten in de catalogus worden geselecteerd en op de kaart zichtbaar gemaakt worden. Er kunnen selecties gemaakt worden zodat bijvoorbeeld alle boerderijen, alle beschermde monumenten of alle waterstaatkundige objecten zichtbaar worden op de kaart. Daarnaast biedt het GIS-bestand de mogelijkheid koppelingen te maken met andere GIS-matige informatie, zoals de kadasterkaart, de bodemkaart, de hoogtekaart, de archeologische waardenkaart of de ecologische hoofdstructuur. De catalogus bestaat uit een exceltabel waarin de circa 700 objecten en de deelgebieden zijn opgenomen. Per element in de lijst zijn de volgende gegevens genoteerd:

- J Identificatienummer (uniek nummer dat correspondeert met het GIS-bestand)
- J Naam/adres
- J Deelgebied
- J Landschapsvormende functie (bijvoorbeeld wonen, landbouw, waterbeheer, defensie, bedrijvigheid, infrastructuur)
- J Categorie (bijvoorbeeld boerderij, waterloop)
- J Type (bijvoorbeeld langhuisboerderij, wetering, landweg)
- J Datering (bijvoorbeeld 1648, veertiende eeuw)
- J Waardering (hoog, middel, laag of onbekend als de waarde niet vastgesteld kon worden)
- J Status (rijksmonument, gemeentelijk monument, MIP: gebouwen die opgenomen zijn in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project, geen status)
- J Beleid (bepalend, ondersteunend, indifferent)
- J Monumentnummer (bij Rijksmonumenten)
- J Bijgebouwen (hooibergen, boenhokken en waardevolle schuren bij boerderijen)

-) Opmerkingen (nadere informatie, zoals de naam van een architect, 'gerestaureerd in 2005' of 'nader onderzoek nodig').

Digitale kaart

Alle objecten en deelgebieden uit de catalogus zijn opgenomen in een geo-databestand. De elementen en structuren hebben een uniek ID-nummer dat correspondeert met de nummering in de exceltabel. Op alle geïnventariseerde kenmerken van een object kan het systeem vervolgens worden bevraagd, bekeken en gepresenteerd in GIS. Alle bestanden zijn open, zodat wijzigingen en aanvullingen kunnen worden aangebracht. De database kan ook worden bewerkt en bevraagd via de exceltabel, waardoor de gegevens voor een grotere groep mensen toegankelijk gemaakt kunnen worden. Door de bevroingsmogelijkheden van de exceltabel zijn allerlei thematische of gebiedsgerichte kaarten te vervaardigen. De bestanden zijn als Esri-shapefiles aan de gemeente geleverd.

Klankbordgroep en inspraak

Voor het opstellen van de inventarisatie is samengewerkt met een begeleidingsteam van de gemeente en een externe klankbordgroep². De klankbordgroep leverde reactie op het rapport en op de excellijst. Het rapport en de lijst stonden drie maanden ter reactie op de website van de gemeente. Tijdens een informatieavond in juni 2017 konden geïnteresseerden vragen en opmerkingen kwijt bij de opstellers van het onderzoek. Alle reacties zijn meegenomen in het eindrapport en de definitieve lijst.

² De klankbordgroep bestond uit vertegenwoordigers van Werkgroep Behoud Lopikerwaard, STAMU, MooiSticht, Provincie Utrecht, Landschap Erfgoed Utrecht(ervenconsulent), Stichting Kunst en Cultuur Lopik, Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden en LTO Noord.

2. Ontstaan van het natuurlijke landschap

De Lopikerwaard bestaat uit uitgestrekte veengebieden, omgeven door de Lek en de Hollandsche IJssel. In de ontstaansgeschiedenis zijn twee geologische tijdvakken van belang, namelijk het pleistoceen, de periode van de ijstijden, en het holoceen, de huidige geologische periode.

2.1 Pleistoceen

Het pleistoceen begon twee miljoen jaar geleden. In dit tijdvak wisselden warme en koude perioden elkaar af. De koude perioden noemen we ijstijden. In warmere perioden was het klimaat te vergelijken was met het huidige. Tijdens de ijstijden transporteerden de Rijn en de Maas veel zand en grind vanuit de bergen naar onze streken. Tijdens de voorlaatste koude periode bereikte het landijs uit Scandinavië ons land. Het ijs bedekte het noordelijke deel van Nederland, ongeveer tot de lijn Haarlem-Utrecht-Nijmegen. Dikke ijsmassa's schoven langzaam naar het zuiden en werkten als enorme bulldozers. Zand- en grindlagen werden opgedrukt en er ontstonden stuwwallen: langgerekte heuvelreeksen zoals de Utrechtse Heuvelrug, de Veluwe en het Gooi. De ijsmassa's bereikten de huidige Lopikerwaard niet, maar hadden wel effect op het landschap. Door de landijsbedekking en de vorming van de stuwwallen waren de grote rivieren gedwongen naar het westen af te buigen. Voor die tijd stroomden ze naar het noorden.

Tijdens de laatste ijstijd was Nederland niet met ijs bedekt, maar er heerste wel een zeer koud toendraklimaat. Vanwege de lage temperatuur was er nauwelijks plantengroei mogelijk. Bomen groeiden er niet en er huisden hier dieren als de mammoet en de wolharige neushoorn. De zeespiegel lag opnieuw veel lager dan tegenwoordig. Door de westelijke winden werd een dikke laag zand vanuit het – grotendeels drooggevallen – Noordzeegebied over ons land afgezet. Deze zandlaag ligt in Lopik enkele meters onder het oppervlak en is bedekt met lagen veen en klei. Alleen ten noorden van Zevender ligt het zand bijna aan de oppervlakte. Hier ligt een donk of heuvel die ontstond aan het eind van de ijstijd.

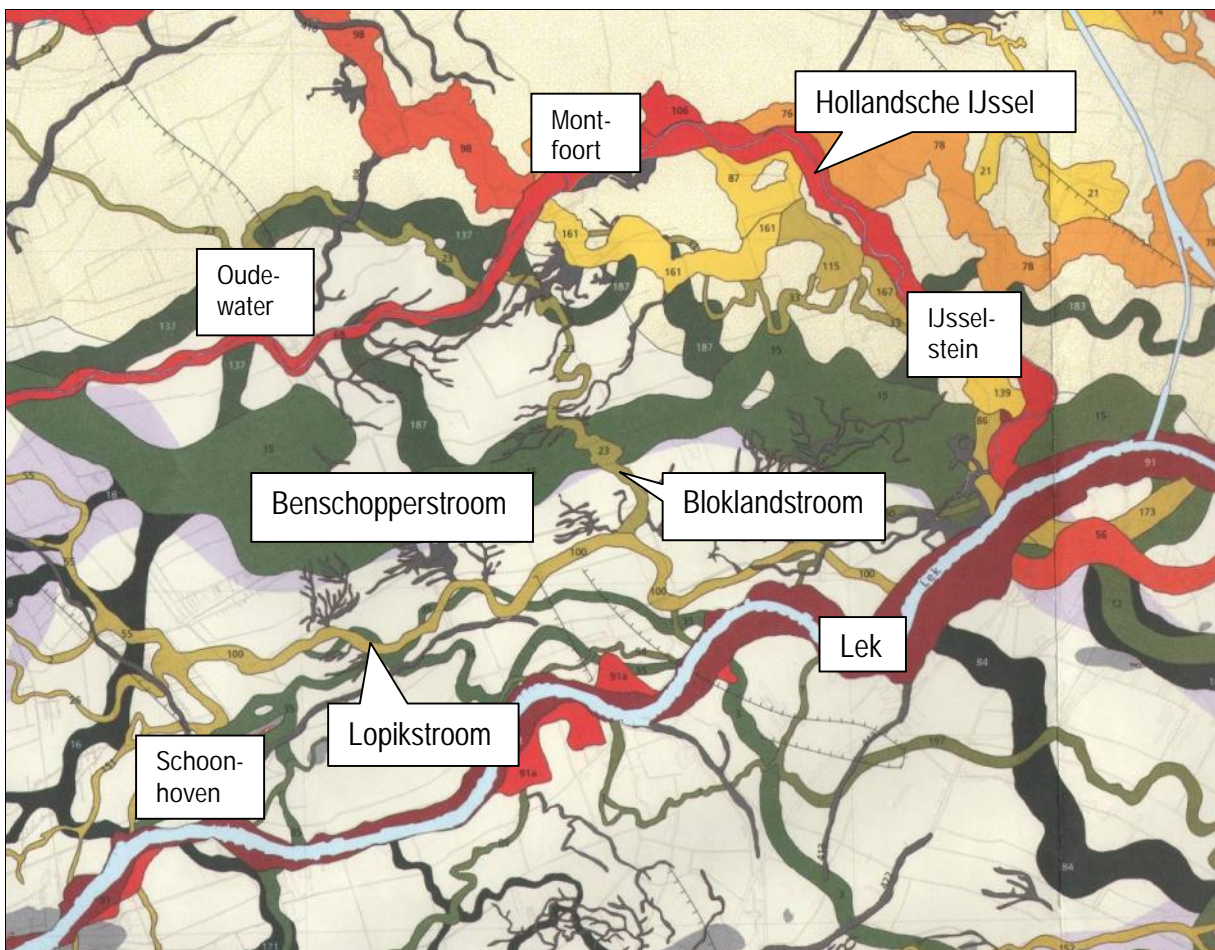
2.2 Holoceen

Circa 10.000 jaar geleden kwam er een eind aan de laatste ijstijd en begon het holoceen. Het klimaat werd warmer en vochtiger en ons land veranderde geleidelijk in een gesloten bosgebied. De zeespiegel steeg en de rivieren gingen meanderen en voerden meer klei aan. Zoals in elk deltagebied vertakten de rivieren zich. Dat zien we in het huidige landschap terug: de Rijn komt als één stroom het land binnen en splitst zich in drie takken: Nederrijn, IJssel en Waal. De Nederrijn op zijn beurt vertakte zich vroeger in Lek, Kromme Rijn, Hollandsche IJssel en Vecht. Door de afdamming van de Kromme Rijn en de Hollandsche IJssel is de stroom teruggebracht tot één bedding: de Lek, zoals de rivier vanaf de dam bij Wijk bij Duurstede heet.

Oeverwallen en kommen

In natuurlijke omstandigheden hebben meanderende rivieren een tamelijk smalle bedding. Bij grote aanvoer van water treedt de rivier al snel buiten zijn oevers. Daar verliest het water snelheid waardoor de grootste en zwaarste korrels het eerst worden neergelegd. Hierdoor ontstaan direct langs de rivier twee lage, zandige ruggen: de oeverwallen. Verder bij de bedding van de stroom vandaan, in de komgebieden, blijft het water langere tijd staan en komen de fijnere deeltjes tot bezinking: hier vinden we kleilagen in de bodem. Beide oeverwallen en de bedding van een rivier worden samen ook wel een stroomrug genoemd. Door het voortdurend afzetten van klei en zand heeft de rivier de neiging om zijn stroomrug steeds verder op te hogen. We zien dat verschijnsel tegenwoordig ook in de uiterwaarden. De uiterwaarden komen hoger te liggen, de bedding van de rivier ook, en na verloop van tijd zijn de dijken weer te laag om een dreigende overstroming te kunnen voorkomen. Dit ophogen van de stroomrug gebeurde ook al in de natuurlijke

toestand van de rivieren. In de tijd dat de rivieren nog niet bedijkt waren, kon het gebeuren dat de rivier zó hoog kwam te liggen, dat hij zijn bedding verliet en een nieuwe koers ging volgen. De oude stroomrug bleef dan als een fossiele rivierloop in het landschap achter. De bedding groeide dicht en de oeverwallen bleven als ruggen in het landschap achter. Op de plaats van de oudere stroomruggen kwam een veenlaag tot ontwikkeling waardoor er van de fossiele rivier niets meer te zien is. In het centrum van de Lopikerwaard is het Benschopper stroomstelsel hier een voorbeeld van. Dit stroomstelsel was een belangrijke Rijntak die ongeveer tussen 8000 en 5500 jaar geleden actief was. Veel kleiner zijn bijvoorbeeld de stroomruggen van de Lopikerstroom en de Bloklandse stroom. Aan het begin van de jaartelling ontwikkelden Lek en Hollandsche IJssel zich als belangrijke takken van het Rijnsysteem.

Stroomstelsels in de Lopikerwaard. De belangrijkste zijn de brede Benschopperstroom (actief tussen 8000 en 5500 jaar geleden), de Bloklandstroom (actief tussen 4500 en 4100 jaar geleden), de Lopikstroom (actief tussen 5000 en 4000 jaar geleden), de Hollandsche IJssel (actief van het begin van de jaartelling tot 1285) en de Lek (actief van het begin van de jaartelling tot nu)³.

Moerassen en veen

Voordat boeren het gebied in gebruik namen, waren grote delen van de huidige gemeente Lopik bedekt met bos. Langs de Lek stonden ondoordringbare vloedbossen met wilgen, populieren en elzen. Op de hoger gelegen delen van de oeverwallen bestond het bos uit essen, iepen, grauwe abelen en elzen. Op de randen van de oeverwallen lagen natte gebieden met broekbossen, riet- en zeggeland. Deze

³ Berendsen en Stouthamer, 2001. Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands.

gebieden overstromden af en toe, waarbij de rivier slib achterliet. De bodem was hier voedselrijker dan in gebieden waar het rivierwater niet kon komen.

Verder bij de Lek en de Hollandsche IJssel vandaan lagen gebieden die niet regelmatig overstromden. Hier ontstonden voedselarme omstandigheden. De vegetatie was uitsluitend aangewezen op de voedingsstoffen in het regenwater. Alleen planten die met weinig voedsel genoeg nemen, kunnen hier overleven, zoals veenmossen. Deze planten sterven aan de onderkant af als het natter wordt en groeien boven door. De plantenresten vergaan niet helemaal, zodat de laag plantaardig materiaal steeds dikker wordt. Langzaam ontstaat er een veenlaag die verscheidene meters dik kan worden. Puur veenmosveen, dat het meest gewild was om turf van te maken, treffen we in de Lopikerwaard niet aan, wel bos- en zeggeveen. De veenriviertjes Lobeke, Zevender, Enge IJssel en Vlist voerden het neerslagwater uit het moeras af naar de Lek en de Hollandsche IJssel.

De invloed van de grote rivieren was niet helemaal uitgebannen. Dat blijkt uit de vele kleilaagjes in het veen. De bovenlaag van de bodem bestaat uit klei die werd afgezet bij overstromingen in de periode dat

het gebied al ontgonnen was. Een droge periode in de achtste en negende eeuw en de vorming van zeearmen in West-Nederland, waardoor de grote rivieren meer onder invloed van eb en vloed kwamen te staan, veroorzaakten verdroging van de moerassen. Hierdoor werd het veengebied langzamerhand geschikt voor ontginning. In enkele eeuwen namen boeren het uitgestrekte moerasgebied in bezit.

Door inklinking en oxidatie van het veen steken sommige fossiele stroomruggen enkele decimeters boven het omringende landschap uit. Toen het gebied werd ontgonnen, waren deze stroomruggen waarschijnlijk niet zichtbaar, omdat ze onder een veenlaag lagen. Bron: Blijdestijn, 2015.

3. Bewoning en ontginning

3.1 Prehistorie en Romeinse tijd⁴

De oudste vondsten in de gemeente komen uit de midden-steentijd (8800-4900 voor Chr.). Op de donk in de polder Noord-Zevender, vlak bij de gemeentegrens, zijn gebruiksvoorwerpen en bodemsporen gevonden van een kampement van jagers en voedselverzamelaars. Uit de daaropvolgende periode, de nieuwe steentijd, is alleen een vuursteen bijl in Benschop gevonden, sporen van bewoning zijn tot dusverre niet ontdekt. Op de oeverwallen van fossiele rivieren (Lopikerstroom en Bloklandstroom) zijn nederzettingen uit de bronstijd (2000-800 voor Chr.) en de ijzertijd (800-0 voor Chr.) gevonden. In de polder Batuwe hebben archeologen bewoningssporen uit de late ijzertijd en de Romeinse tijd aangetroffen.

Lange strookvormige percelen, zoals in de polder Willige Langerak, zijn kenmerkend voor middeleeuwse veenontginningen.

3.2 De grote ontginningen

De bewoningsmogelijkheden verslechterden na de Romeinse tijd. De Lek en de Hollandsche IJssel voerden steeds meer water en veroorzaakten regelmatig overstromingen. Bewoning was zo goed als onmogelijk en er zijn dan ook weinig vondsten bekend uit de periode 200-1000. Sommige hoger gelegen delen werden waarschijnlijk in de negende of tiende eeuw bewoond, evenals delen elders langs de Lek en de Hollandsche IJssel⁵.

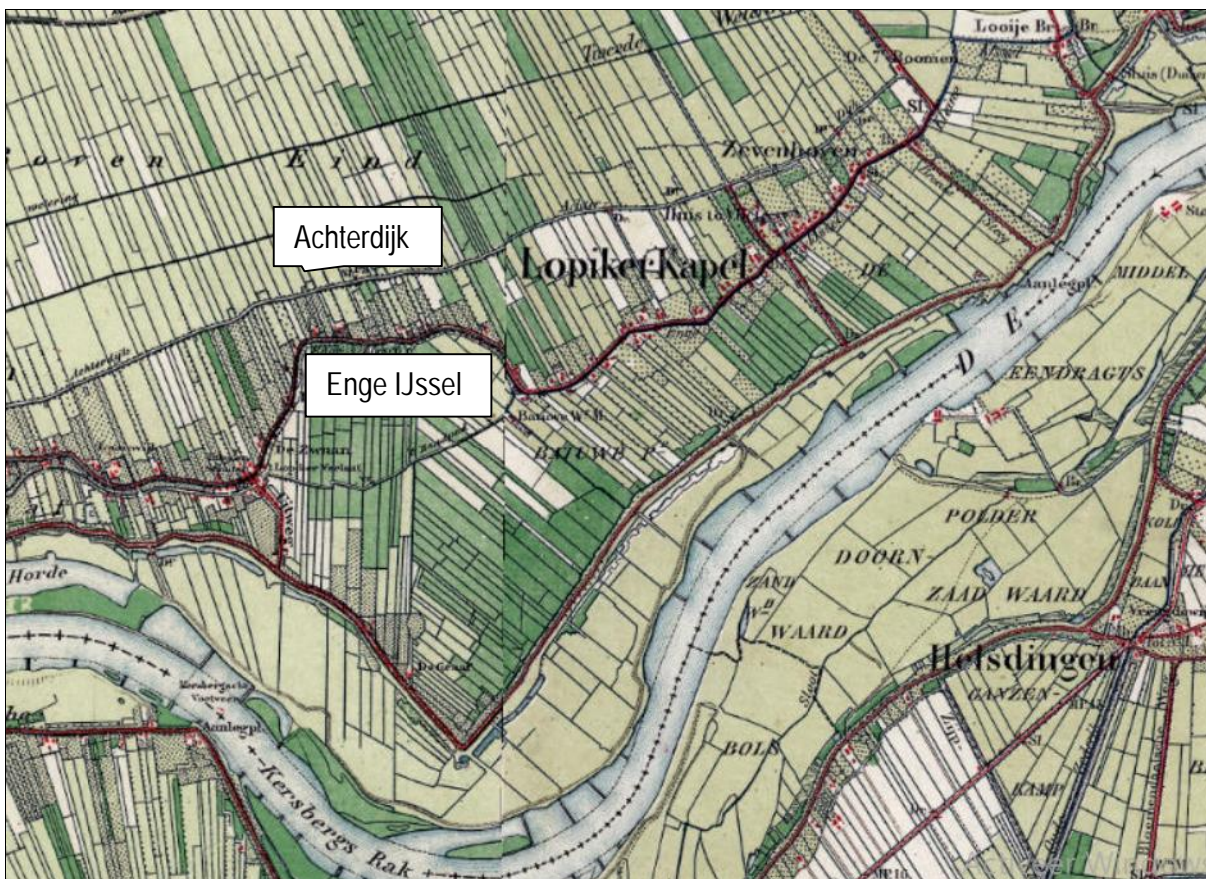
⁴ Ontleend aan Vestigia, 2010.

⁵ De oeverwallen van de IJssel onder IJsselstein (Over Oudland en Neder Oudland met het verdwenen dorpje Eiteren) waren al in de negende eeuw bewoond. Deze oude woonplaatsen liggen buiten de gemeente Lopik.

De Oudeslootseweg.

De oudste ontginningen in de gemeente bevinden zich in Jaarsveld en Lopikerkapel. Deze gebieden hebben een andere ontginningsgeschiedenis dan de rest van de gemeente. Het is af te leiden uit de afwijkende perceelindeling, zoals in de Polder Batuwe. De boerderijen stonden hier vermoedelijk op de oeverwal van de Lek, maar doordat de Lekdijk in de veertiende eeuw een heel eind landinwaarts is gelegd (nodig door de afdamming van de Hollandsche IJssel in 1285/1286) zijn de oude bewoningsplaatsen verloren gegaan. Ook de strook grond in het zuiden van de Polder Vogelzang tussen Lekdijk en Oudeslootseweg was waarschijnlijk een oude bewoningsplek.

Het zuidoostelijke deel van de gemeente op de topografische kaart van ca 1900. Het gebied ten zuiden van Lopikerkapel (Polder Batuwe) heeft een afwijkende verkaveling en is waarschijnlijk eerder ontgonnen dan de rest van het gebied. Ook het land tussen de Enge IJssel en de Achterdijk ten noorden ervan was waarschijnlijk al voor de Grote Ontginning bewoond.

Cope-ontginningen

Achter de bewoonde gebieden strekte zich de wildernis uit. Woeste gronden, wildernis waar niemand rechten op kon doen gelden, waren in principe eigendom van de Duitse keizer, waartoe onze contreien in de tiende eeuw behoorden. De keizer schonk delen van de wildernis aan zijn leenmannen. Voor het gebied tussen Lek en IJssel was dit de bisschop van Utrecht. In de elfde eeuw gaven de bisschoppen delen van deze wildernis uit voor ontginning.

De ontginning vond plaats in een grote ontginnings- en intensiveringsgolf die in heel Europa plaatsvond. In de Karolingische tijd (750-900) waren de meest geschikte landbouwgronden al in cultuur gebracht. Het areaal was echter niet voldoende om de sterk toenemende bevolking van voedsel te voorzien. Er was behoefte aan landbouwgrond en men begon daarom minder geschikte gronden te benutten. Men kreeg daarom belangstelling voor het uitgestrekte veengebied in Utrecht en Holland. De plaatselijke machthebbers bevorderden de ontginning van de wildernis. Meer boeren betekende immers meer belastinginkomsten.

Het gebied werd op systematische wijze ontgonnen. De bisschoppen van Utrecht lieten stukken grond uitmeten en afpalen. In een tempo van gemiddeld tweeduizend hectare per jaar werd de wildernis ontgonnen. Dit gigantische werk wordt wel de 'Grote Ontginning' genoemd. In ruim driehonderd jaar is het hele veengebied van laag-Nederland in cultuur gebracht. In de Lopikerwaard gebeurde dit tussen ongeveer 1050 en 1200⁶.

De Benschopperwetering. Het graven van deze lange wetering was de eerste stap in de ontginning van het noordelijke deel van de gemeente.

⁶ Van der Linden, 1956.

De overeenkomst tussen de bisschop en een groep ontginners werd een cope genoemd: men kocht het recht om een stuk land in bezit te nemen. Daarom spreken we bij deze door de bisschop uitgegeven gronden van cope-ontginningen. In de Lopikerwaard vinden we plaatsnamen die eindigen op -kop of -cop of -koop (zoals Benschop, Hoenkoop, Willeskop) die hun oorsprong als cope-ontginning verraden. Er moest heel wat werk verzet worden voordat er wat verdiend werd. Het rooien van het bos en de ontwatering van de gronden vergde de nodige inspanningen, zeker in het gebied van Benschop en Polsbroek, dat niet direct aan een natuurlijk water lag. Er moesten lange waterlopen worden aangelegd om het water op de rivier te kunnen lozen. De Benschopperwetering is maar liefst 16 kilometer lang. De kolonisten waren afkomstig uit de omgeving of uit veengebieden die al eerder waren ontgonnen, zoals Noord-Holland of het gebied van de latere Zuiderzee.

Bij de ontginning van Lopik gebruikte men het veenriviertje de Lobeke om het water af te voeren. Er werd een verbinding gegraven met de Enge IJssel. Het buurtschap ten oosten van Lopik heet nog steeds Graaf. Aan de zo gevormde lange waterloop bouwde men boerderijen. Evenwijdig aan deze ontginningsbasis werd de achtergrens van het ontginningsblok in het land uitgemeten. Meestal werd bij de cope-ontginningen een afstand van ongeveer twaalfhonderdvijftig meter tussen de ontginningsbasis en de achterkade aangehouden, Benschop en Polsbroek zijn hier mooie voorbeelden van. Lopik is wat minder regelmatig. Als de ontginningsbasis een bocht vertoonde dan kreeg de achterkade dezelfde bocht. Dit is mooi te zien bij Lopik en Benschop: de bocht in de Lopikerwetering (ten westen van de kerk) is gekopieerd in de Benschopperwetering.

Middeleeuwse landinrichting: de bocht in de Lopikerwetering is drie keer herhaald: in de Benschopse Zuidzijds-kade, de Benschopperwetering en de Benschopse Noordzijds-kade. Detail van de kaart van Hattinga uit 1771.

Bij Benschop en Polsbroek werd een wetering gegraven op 1250 meter van de achterkade van Lopik. Aan de noordkant werd deze afstand nog eens uitgezet voor de Benschopse Noordzijds-kade. Aan de Benschopperwetering werden twee rijen boerderijen gebouwd van waaruit de noordelijke en zuidelijke landerijen (de Noordelijke en Zuidelijke Boven- en Benedeneinden in Benschop en de polders Noord- en

Zuid Polsbroek) werden ontgonnen en bewerkt. Behalve de achterkades zijn ook zijkades of zijdwendes aangelegd op de grens met buurontginningen.

De boerderijen of hoeven waren meestal 13 tot 15 hectare groot en besloegen een strook van 110 meter breed, verdeeld in lange smalle percelen. Zo ontstond een ordelijk, efficiënt en regelmatig ingedeeld landschap: een prachtig staaltje van middeleeuwse landinrichting. In principe waren de kavels binnen het blok allemaal even groot, maar het gebeurde ook wel eens dat grootgrondbezitters of kerkelijke instellingen twee of drie hoeven kregen toebedeeld.

Volgorde van de ontginningen

De oudste ontginningen in de Lopikerwaard lagen op de hogere gronden langs de Hollandsche IJssel en de Lek: bij IJsselstein, Lopikerkapel en Jaarsveld. Deze ontginningen dateren van voor het jaar 1000. De eerste systematische ontginningen startten rond 1050: Willige Langerak, Bonrepas, Vlist-Oostzijde, Willeskop en Heeswijk vanaf de oevers van de Lek, de Vlist en de Hollandsche IJssel. Ook Lopik is al ter ontginning uitgegeven in het midden van de elfde eeuw⁷. Benschop en Polsbroek zijn na Lopik ontgonnen. Polsbroek wordt voor het eerst genoemd in 1155, dus zal de ontginning van beide dorpen rond 1100 begonnen zijn. De restgebieden Cabauw en Zevender zijn waarschijnlijk in de tweede helft van de twaalfde eeuw in gebruik genomen, net als de laaggelegen polders bij Jaarsveld.

Lekdijk West 67, een zeventiende-eeuwse boerderij aan de voet van de Lekdijk in Willige Langerak.

3.3 Landschappelijke ontwikkeling

De grote open ruimte, doorsneden door lange bebouwingslinten van boerderijen en arbeiderswoningen, bepaalt vanouds het beeld van de gemeente. Stedelijke ontwikkelingen bleven uit door de vier steden

⁷ Van der Linden, 1956; Den Uyl, 1960/1963.

aan de rand van de Lopikerwaard: IJsselstein, Montfoort, Oudewater en Schoonhoven. In de langgerekte dorpen vond een bescheiden kernvorming plaats bij de kerk, waar bestuurlijke en ambachtelijke functies waren gehuisvest. In Polsbroek en vooral in Benschop was door de plaatsing van de kerk (op korte afstand van de Benschopperwetering) ruimte gecreëerd voor niet-agrarische bebouwing. Bij het kasteel Veldenstein, later Huis te Jaarsveld, kwam een klein kasteeldorp tot stand waar ook een steunpunt van het Hoogheemraadschap Lekdijk Benedendams werd gevestigd. De schutsluis Lopikerverlaat in Uitweg was aanleiding voor de vestiging van horeca en winkels, waar schippers en passagiers de lange wachttijden bij de sluis konden doorbrengen.

Het centrum van Benschop.

Het Lopikerverlaat.

Grote veranderingen vonden plaats na de Tweede Wereldoorlog. De dorpen breidden zich uit, Polsbroek, Cabauw, Jaarsveld, Lopikerkapel en Uitweg heel bescheiden, Benschop wat uitbundiger. De grootste groei vond plaats in Lopik, met woonwijken aan de zuidkant van de Lopikerwetering en bedrijventerrein De Copen langs de N210. Ook in Willige Langerak werd gebouwd, maar dat vond plaats in de dorpskern die tegenwoordig deel uitmaakt van Schoonhoven.

Aanleg provinciale wegen

De Ir. F.E.D. Enschedéweg en de M.A. Reinaldaweg werden aangelegd in de vijftiger jaren, in 2005 gevolgd door de N210, die vanaf de A2 langs de zuidkant van IJsselstein loopt en ten zuiden van Benschop aansluit op de Ir. F.E.D. Enschedéweg. Deze wegen zorgen ervoor dat het doorgaande verkeer niet meer door de dorpen hoeft te gaan. De M.A. Reinaldaweg en de middeleeuwse Damweg zijn de enige doorgaande noord-zuidverbindingen in de Lopikerwaard.

Zendmast (Gerbrandytoren)

De zendmast, die tegenwoordig in IJsselstein staat, is een belangrijke 'landmark' in het oostelijke deel van de gemeente Lopik. Enkele platforms van de steunconstructie van de zendmast liggen in de gemeente. Uit de jaren '40, toen hier alleen nog maar een radiozendmast stond, stammen de gebouwen aan de Biezendijk.

MOB-complexen

In de Koude Oorlog legde men drie militaire terreinen aan in de gemeente: MOB-complex Jaarsveld, MOB-complex Lopik ten noorden van De Copen en het Munitiemagazijnencomplex Benschop.

Ruilverkaveling

In de jaren '80 vond in de Lopikerwaard de ruilverkaveling plaats. Het accent lag op concentratie van verspreide agrarische percelen door het creëren van grote huiskavels. Verplaatsen van boerderijen en het aanleggen van nieuwe boerderijstroken, zoals we in andere ruilverkavelingsgebieden wel tegenkomen, was hier niet aan de orde. De boeren bleven hun land vanuit de boerderijen in de dorpen bewerken. Wel veranderde – in samenhang met de ruilverkaveling – de waterhuishouding drastisch. Nieuwe waterlopen en grote gemalen werden aangelegd om het gebied droog te houden en om juist bij droogte water uit de Lek in het gebied binnen te laten.

4. Waterbeheersing

Wonen in een delta heeft voordelen. De grond is er vruchtbaar, rivieren en riviertakken bieden goede mogelijkheden voor transport. De vlakke ondergrond maakt het bouwen van huizen en het aanleggen van wegen en kanalen makkelijk. Maar er zijn ook nadelen: gevaar van overstromingen en moeizame beheersing van het binnenwater. De omgang met water werd in de loop der eeuwen steeds ingewikkelder door de hogere waterstanden op de Lek en door bodemdaling.

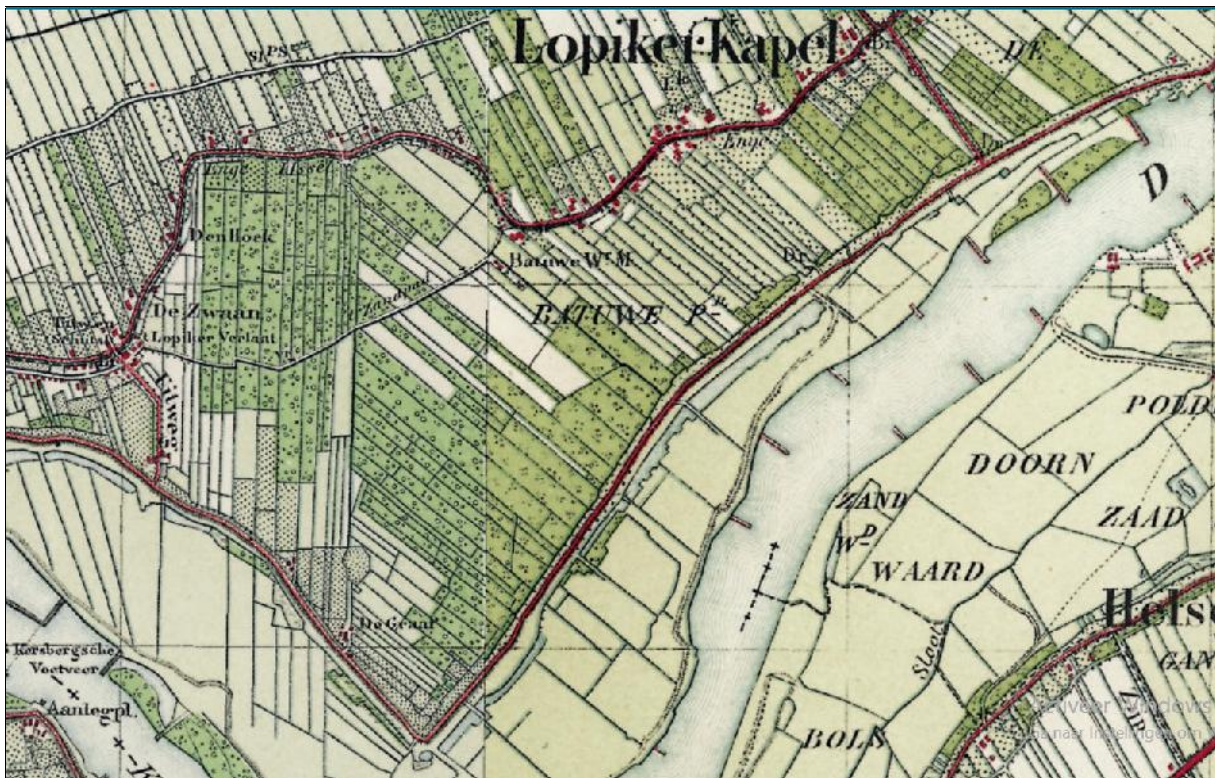

Het wiel (doorbraakkolk) bij Uitweg is ontstaan bij de dijkdoorbraak in 1751, de laatste in de Lopikerwaard. De nieuwe dijk werd om het wiel heen gelegd. Langs de dijk, ter weerszijden van het wiel, zijn twee lichte verhogingen in het landschap te zien. Dit zijn zogeheten dijkknollen, restanten van de doorgebroken dijk.

4.1 Het buitenwater

In de Romeinse tijd was de Kromme Rijn/Oude Rijn de belangrijkste Rijntak. Niet voor niets maakten de Romeinen deze grote rivier tot noordgrens van hun rijk. In de vroege middeleeuwen (450-1000) gingen Lek en Waal meer water afvoeren en slibde de monding van de Oude Rijn bij Katwijk geleidelijk dicht. Toen de eerste boeren in de Lopikerwaard neerstreken rond het jaar 1000, hadden de Lek en de Hollandsche IJssel vrij smalle oeverwallen opgebouwd aan weerskanten van hun bedding. De Lek was toen, net als nu, een belangrijke tak van de Rijn; de Hollandsche IJssel begon al dicht te slibben. Door

de ontginning van het grote veenweidegebied moest men de landerijen beschermen tegen overstromingen, aanvankelijk door lage dijkes van individuele dorpsgebieden. Een doorgaande rivierdijk kwam waarschijnlijk in de loop van de elfde eeuw tot stand. Deze dijk liep van Wijk bij Duurstede over de noordoever van de Lek en volgde vanaf Vreeswijk de noordoever van de Hollandsche IJssel⁸. Kort daarop zijn waarschijnlijk ook de dijken rond de Lopikerwaard aangelegd⁹. De aanleg van de dam in de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122/1123 was een volgende fase in het rivierbeheer en maakte vermoedelijk deel uit van de verdere versterking van de dijken langs de Lek en de Hollandsche IJssel. Door deze afdamming liepen de waterstanden op de Lek hoger op. We zien dat Lopik in de twaalfde eeuw problemen krijgt met de afwatering en in 1155 toestemming krijgt om haar water op de Hollandsche IJssel te lozen.

In de veertiende eeuw is de Lekdijk van de polder Batuwe landinwaarts verlegd, of misschien is een kade toen de banddijk geworden en heeft men de oorspronkelijke banddijk prijsgegeven. Zo'n kade die in geval van nood rivierwaterkerend kon worden noemen we een inlaagdijk. De uiterwaarden langs de 'nieuwe' dijk werden vroeger de 'Grote Inlage' genoemd. De 'Kleine Inlage' lag iets verder stroomafwaarts bij Jaarsveld. Vermoedelijk vormden de afdamming van de Hollandsche IJssel en de overstromingen in het eerste kwart van de veertiende eeuw de aanleiding om de dijk landinwaarts te verleggen.

Er waren grote overstromingen in 1230 en 1233. Deze waren voor de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland aanleiding om de dijken tussen Amerongen en Vreeswijk en tussen Lopikerkapel en Schoonhoven te versterken. De bisschop van Utrecht kreeg de verantwoordelijkheid voor het onderhoud.

⁸ Borger en anderen, 2016. De Dam bij Hoppenesse.

⁹ Den Uijl dateert de afdamming van de Vlist op ongeveer 1100. Deze afdamming zou geen betekenis hebben gehad als er geen dijken rond de Lopikerwaard hadden gelegen.

Lopik, het oudste waterschap

Halverwege de twaalfde eeuw veroorzaakten de rivieren problemen. De bisschop van Utrecht en de graven van Holland, Kleef en Gelre richtten zich tot keizer Frederik Barbarossa met het verzoek om maatregelen te nemen om de noodtoestand in het rivierengebied op te lossen. De bewoners werden dagelijks bedreigd door overstromingen en velen hadden have en goed verloren. De keizer bepaalde dat de dam in de Kromme Rijn mocht worden gehandhaafd, maar dat een dam in de Oude Rijn, die de graaf van Holland in de jaren ervoor had laten aanleggen, moest worden verwijderd. Deze dam lag bij Zwammerdam, en bemoeilijkte de afvoer van water uit het Sticht. Tevens gaf de keizer toestemming om bij Wageningen een kanaal te graven om Rijnwater via de Gelderse Vallei af te voeren naar de Zuiderzee. Dit kanaal is echter nooit aangelegd. De ontstane noodsituatie in het rivierengebied had ongetwijfeld te maken met de voortgaande ontginningen. Ontginningen in de bovenstroomse gebieden van de grote rivieren gingen ten koste van het natuurlijke waterbergend vermogen van het landschap, waardoor het waterpeil van de rivieren in perioden van hevige regenval sterk steeg. Ontginningen van komgebieden en veenmoerassen benedenstrooms maakten het nieuwe boerenland, door de bodemdaling, kwetsbaar voor overstromingen. We zien in deze periode ook de eerste waterschappen ontstaan. De oudste vermelding van 'heemraden' dateert van 1155, toen de bisschop van Utrecht een oorkonde uitgaf waarin hij de inwoners van Lopik toestemming verleende grond te kopen om een wetering te graven naar de Hollandsche IJssel om hun water via een uitwateringssluis in de dijk op de IJssel te lozen. Opmerkelijk is ook dat het toen al aantrekkelijker was om het binnenwater te lozen op de Hollandsche IJssel dan op de veel dichterbij gelegen Lek.

De afdamming van de Hollandsche IJssel bij 't Klaphek

Stroomafwaarts van Vreeswijk ligt het punt waar de Hollandsche IJssel zich afsplitste van de Lek. Tot aan het einde van de dertiende eeuw was dit een open verbinding, de Hollandsche IJssel was net als de Lek voorzien van dijken, zoals de Hoge Dijk tussen Lopikerkapel en IJsselstein. Hoog water op de Lek veroorzaakte regelmatig wateroverlast van de Hollandsche IJssel in de buurt van Gouda. In 1280 en 1281 waren er overstromingen, onder meer door een dijkbreuk in Oudewater. Dit was graaf Floris V van Holland een doorn in het oog en hij oefende grote druk uit op de bisschop van Utrecht om de IJssel af te dammen. Bisschop Jan van Nassau stond de graaf toe de dam op Stichts grondgebied aan te leggen. In 1285/1286 werd de dam aangelegd, vlak bij het verdwenen dorpje Hoppenesse. Vandaar dat de dam bij 't Klaphek ook wel bekend staat als de IJsseldam bij Hoppenesse.

De afdamming van de Hollandsche IJssel betekende een verbetering van de waterhuishouding. De meeste polders hadden voor de aanleg van de dam hun afwatering al naar de Vlist of rechtstreeks naar de Hollandsche IJssel verlegd. Na de afdamming profiteerde men van de lagere waterstanden op de IJssel, vooral bij eb¹⁰. In tijden van hoogwater waren de waterstanden op de (afgedamde) IJssel belangrijk lager dan die op de Lek.

¹⁰ Het verschil tussen eb en vloed was nog bij IJsselstein merkbaar.

Hoogheemraadschap Lekdijk Benedendams

De afdamming van de Hollandsche IJssel zorgde ook voor problemen. Al het water van de Neder-Rijn moest nu via de Lek stromen. De dijken langs de rivier waren hier niet op berekend, zoals bleek in het begin van de veertiende eeuw. In 1321 brak de Lekdijk bij Vreeswijk door en zette grote delen van het Sticht en Holland onder water. Het water bleef in Rijnland de hele winter staan. Het bleef lang vriezen en het duurde tot in mei 1322 voordat men al het water kwijt was. In mei was het gat in de dijk gedicht, maar uitzonderlijk laat hoog water zorgde in juni voor de tweede rampzalige overstroming. Niet alleen bezweek de zwakke plek bij Vreeswijk opnieuw, ook bij Jaarsveld brak de dijk. De overstromingen leidden tot de oprichting van de hoogheemraadschappen van de Lekdijk Benedendams en de IJsseldam (1328) en Lekdijk Bovendams (1323). Tevens spraken de bisschop en de graaf af een 'middeldijk' aan te leggen tussen Hollandsche IJssel en Vecht. De Meerndijk is hier onderdeel van. De Meerndijk is de noord-zuid lopende dijk tussen de Hollandsche IJssel en de Oude Rijn. Deze moest voorkomen dat Holland in de toekomst overlast zou ondervinden van dijkdoorbraken in het Sticht. Het was voor de graaf van Holland tevens aanleiding het oude Waterschap van Woerden om te zetten in een hoogheemraadschap: het Grootwaterschap Woerden.

Hoefslagpaaltjes, waakhuispalen en peilschaalhuisjes

De Lekdijk werd vroeger onderhouden door de boeren; bij de schouw door het hoogheemraadschap werd bekeken of de dijk in goede conditie was. Pas in de loop van de negentiende eeuw nam het hoogheemraadschap het onderhoud zelf ter hand. Om te bepalen wie welk deel moest onderhouden was de dijk verdeeld in een aantal stukken of 'slagen', waarbij elke hoeve verantwoordelijk was voor het onderhoud van zo'n slag. We noemen dit de 'verhoefslaging'. Vaak werden de verschillende slagen met paaltjes aangegeven. Op de Lekdijk bij Lopik is een aantal van deze verhoefslagingspalen of dijkslagpalen bewaard gebleven.

Ten behoeve van de dijkbewaking waren er vroeger zogeheten waakhuisen. Zo'n waakhuis, meestal een boerderij, had de functie van dijkmagazijn. Hier werden de schoppen, zandzakken en kruitwagens opgeslagen. Bovendien diende het waakhuis als onderkomen voor het 'dijkleger', de manschappen die voor de dijkbewaking zorgden als het hoog water was. Op de dijk bij een waakhuis gaf een hardstenen paal aan waar men de mannen van de dijkbewaking kon vinden. Deze twee meter hoge palen zijn op één na nog allemaal aanwezig. Ze worden tegenwoordig gebruikt om de jaarlijkse schouw aan te kondigen door er een formulier aan op te hangen.

Hoefslagpaaltje op de Lekdijk bij Lopik.

Waakhuispaal 7 bij Willige Langerak.

Om de waterstand op de Lek goed in de gaten te kunnen houden, bouwde men aan het eind van de negentiende eeuw peilschaalhuisjes bij enkele waakhuisen. Als het water boven een bepaald niveau kwam, werd de dijkbewaking ingesteld. Langs de Lekdijk in Lopik staan twee van deze peilschaalhuisjes, in Jaarsveld en in Willige Langerak. Het zijn gemetselde 'bakken', uitgevoerd in machinale baksteen met anderhalfsteens dikke muren. Aan de kant van de dijk zijn ze breder dan aan de rivierzijde. Aan de rivierzijde bevindt zich onderin een opening waardoor bij hoog water het rivierwater naar binnen kan stromen. In Jaarsveld is dat nog te zien. Tegen de binnenzijde bevond zich een hardstenen peilschaal. Hierop kon de waterstand worden afgelezen zonder hinder te ondervinden van golfslag.

Peilschaalhuisje in Jaarsveld. Op de voorgrond is de inlaat van het water te zien. Via een buis liep het rivierwater bij hoge waterstanden het peilschaalhuisje in. Daarin bevond zich de peilschaal waar de dijkwachter de waterstand kon aflezen. Op de achtergrond is de waakhuispaal te zien (voor de vlag van het hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden) en een deel van het dijkhuis van het vroegere hoogheemraadschap Lekdijk Benedendams. Beide peilschaalhuisjes in Lopik hebben een dakje, maar of dit oorspronkelijk ook het geval was is niet bekend.

4.2. Het binnenwater

De bedijking van de Lopikerwaard was een grote ingreep in het landschap. De gronden langs de Lek konden niet meer vrij afwateren. De Zevender en de Vlist werden afgedamd en voorzien van sluisen. In het centrum van de Lopikerwaard zorgde de bodemdaling voor problemen met de afwatering.

Bodemdaling ontstaat door 'klink' en 'oxidatie'. Klink treedt op wanneer bij verlaging van het grondwater, bijvoorbeeld door het graven van sloten, water uit het veen wegsijpelt. Hierdoor neemt het volume van het veen af en daalt het land. Na deze ontwatering vullen de poriën in de veenbodem zich met lucht en worden de niet-verteerde plantenresten onder opname van zuurstof geleidelijk omgezet (oxidatie) in kooldioxide en water. Het veen verbrandt dus eigenlijk, maar dan heel langzaam. Door inklinken en oxideren kan een

veenoppervlak wel twee centimeter per jaar dalen. Hoeveel de bodem in de Lopikerwaard is gedaald is niet bekend. Verondersteld wordt dat het oppervlak vroeger op de hoogste delen van het veen enkele meters boven NAP heeft gelegen. Tegenwoordig liggen de laagste delen van het gebied bijna 2 meter beneden zeeniveau.

De oudste ontginningen van de Lopikerwaard lagen langs de Lek en de Hollandsche IJssel. Ze waterden rechtstreeks of via een omweg (via Enge IJssel en Lobeke/Zevender) af op deze rivieren. De centraal gelegen ontginningsblokken van Benschop en Polsbroek transporteerden hun water via de Benschopperwetering en enkele parallel gegraven weteringen naar de uitwateringssluizen in de dijk van de Hollandsche IJssel. Door de bodemdaling werd de afwatering steeds moeilijker. Het midden van de waard daalde meer dan de randen, zodat de Lopikerwaard als geheel steeds meer op een soepbord begon te lijken. De introductie van de poldermolens, zo omstreeks het midden van de vijftiende eeuw, betekende dan ook een grote verbetering.

Haastrecht, afvoerput van de Lopikerwaard

Het noordwesten is het laagste punt van de Lopikerwaard. Vrijwel al het water uit de Lopikerwaard kwam hier terecht. Sommige polders loosden hun water rechtstreeks op de Hollandsche IJssel, de meeste echter op de Vlist. Via uitwateringssluizen kwam het water uit de Vlist in de IJssel. Er werd in 1486 een boezemgebied ingericht, de Hooge Boezem achter Haastrecht, waar het water van de Vlist in gemalen werd om vervolgens geloosd te worden op de Hollandsche IJssel. Behalve deze Hooge Boezem lagen er ten oosten van Haastrecht nog vijf boezemgebieden van polders die rechtstreeks op de Hollandsche IJssel loosden. Aanvankelijk werd het water door één molen in de boezem gemalen (ééntrapsbemaling), vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw stelden polders een tweetrapsbemaling in. Benschop ging in 1739 zelfs over op bemaling in drie trappen.

Fasen in de waterbeheersing

We kunnen de geschiedenis van de afwatering in de volgende perioden verdelen:

- De periode van vrije afstroming (tot omstreeks 1100).
- Aanleg van zijkaden (zijdwenden of zuwen) en achterkaden rondom individuele dorpsgebieden (11^e – 13^e eeuw).
- Aanleggen van de grote weteringen in de Lopikerwaard (11^e en 12^e eeuw).
- Aanleggen van doorgaande dijken langs de rivieren (12^e eeuw).
- Aanleggen van uitwateringssluizen (12^e en 13^e eeuw). De oudste vermelding van een sluis is de Lopikersluis bij Haastrecht (1155). Den Uyl (1963) veronderstelt dat de Vlist omstreeks 1100 is afgedamd.
- Verleggen van de uitwatering van Lopik, Jaarsveld en Willige Langerak naar de Vlist (12^e en 13^e eeuw)
- Vergroten van de bergingscapaciteit van de watergangen in de polders: aanleg van nieuwe en verbreding van bestaande weteringen (12^e –15^e eeuw).
- Toepassen van molenbemaling vanaf de 15^e eeuw. Hiervoor werd de waterstaatkundige structuur aangepast: hier en daar zijn nieuwe (molen)-weteringen gegraven en er werden – vooral buiten de gemeente – boezemgebieden ingericht voor de tijdelijke opvang van het polderwater, voordat het werd geloosd op de rivier. De oudste molen is die van Lopik, genoemd in 1454. In de zeventiende eeuw wordt overgegaan op twee- of drietrapsbemaling.
- Vervangen van de schepraderen van de molens door vijzels (17^e en 18^e eeuw). Het betekende een belangrijke verbetering in de bemalingscapaciteit. Het stelsel van waterlopen veranderde er niet door.

- Bouwen van gemalen. De eerste stoomgemalen in het gebied, die van Haastrecht en Benschop, zijn omstreeks 1870 gebouwd. Dieselmotoren vervingen de stoommachines vanaf het begin van de twintigste eeuw. Vanaf de jaren '20 kwamen er elektrische bemaling. Geleidelijk stelde men alle molens in het gebied buiten werking, met uitzondering van de Middelste poldermolen van Lopik, die nog maalvaardig is.

4.3 Afwatering van de polders

Lopik

De Lopikerwetering is een - deels natuurlijke, deels gegraven - waterloop in de Lopikerwaard die diende als ontginningsbasis van het dorp Lopik. Loodrecht op de waterloop werden sloten gegraven om het drassige land te ontwateren. Aanvankelijk stroomde het water in de sloten volgens de helling van het terrein naar het lager gelegen riviertje. Lang duurde dat niet: in 1155 verlegde men de afwatering naar de Vlist. De polder werd nu ontwaterd door de Eerste en Tweede Wetering; het water stroomde door de Grote Kerkvliet langs de rand van de Polder Bonrepas naar de Vlist. Ook de polders ten zuiden van de Lopikerwetering verlegden hun afwatering naar de Vlist en de IJssel. Hiervoor werd in 1272 een stenen duiker gemetseld die het polderwater van Willige Langerak, Zuid Zevender en Cabauw onder de Zevender door leidde. Deze duiker werd wel het 'Wonder van Schoonhoven' genoemd.

De Lopikerwetering verloor door deze veranderingen een deel van haar boezemfunctie, alleen de polders Graaf en Vijfhoeven en een deel van Lopikerkapel (de Hoogten) bleven erop lozen¹¹. Via een sluis bij Schoonhoven stroomde het water in de Lek. Bij Uitweg was de waterscheiding tussen Enge IJssel en Lopikerwetering. Aanvankelijk lagen er dammen bij Uitweg en Batuwe. Ten behoeve van de scheepvaart zijn in 1594 windassen (overtomen) aangelegd. In 1628 werden deze vervangen door één schutsluis: het Lopikerverlaat¹².

De Lopikerwetering bij Uitweg en de samenvloeiing met de Achterdijkswetering. Bij de pijlen ligt de Achterdijk, de grens tussen het gebied 'De Hoogten' van Lopikerkapel en het Boven Eind van Lopik. Langs de Achterdijk liep een wetering die het water van Uitweg in westelijke richting afvoerde. Bron: www.HISGIS.nl.

¹¹ Ook de polders Wiel en Vogelenzang hebben een tijdlang op de Lopikerwetering geloosd, tot de afwatering in 1599 naar de Lek is verlegd. Den Uyl, 1963, pagina 568-569.

¹² Den Uyl, 1963, pagina 71-72.

Benschop

De Benschopperwetering speelde in tegenstelling tot de Lopikerwetering altijd een belangrijke rol in de afwatering. Mogelijk is het water aanvankelijk naar de Vlist afgevoerd via de Grote Kerkvliet langs de Slangeweg, tussen de polders Bonrepas en Vlist-Oostzijde. In 1289 kreeg men toestemming om het water vanaf de kerk van Polsbroek in noordwestelijke richting en via een watergang in de polder Groot Keulenvaart naar de IJssel te leiden (de westelijke uitwatering). Polsbroek maakte toen al geen gebruik meer van de Benschopperwetering. In 1296 kreeg Benschop via de Korenmolenvliet een tweede uitwatering op de IJssel.

De Korenmolenvliet.

De Korenmolenvliet begint bij de Polsbroekerdam (1296) en loopt naar het noorden tot aan de Benschopse Noordzijdskaad, vandaar naar het westen om vervolgens door de polder Rateles naar de vroegere sluis in de IJsseldijk te gaan. In deze waterloop werd vóór 1470 een molen gebouwd; in 1626 werd water uitgemalen in een gemeenschappelijke voorboezem met Willeskop en Blokland. Door twee sluizen, de Willeskopper- en Benschoppersluis, loosde men het water op de IJssel. In de westelijke uitwatering is in 1485 een poldermolen gebouwd en kreeg Benschop van Polsbroek toestemming om de Benschopper Molenvliet aan te leggen, die de beide uitwateringen met elkaar verbond. Deze molenvliet is gegraven langs de landscheiding van Polsbroek en Hoenkoop.

Door de twee uitwateringen konden de noordelijke en zuidelijke delen van Benschop waterstaatkundig gescheiden worden. Noordelijk Boveneind en Benedeneind waterden via de Middelwetering (de huidige naam is Achterwetering Noordzijde) af naar de oostelijke uitwatering, het water uit het zuiden kwam via de huidige Achterwetering Zuidzijde (vroeger ook Middelwetering geheten) in de Benschopperwetering en stroomde naar de westelijke uitwatering. In de westelijke boezem kwam in 1626 tweetrapsbemaling, in 1729 gevolgd door een derde trap. Als één van de eerste waterschappen in de Lopikerwaard ging Benschop over op stoombemaling. In de oostelijke uitwatering kwam in 1872 een gemaal op de plek van de Benschopper Voormolen. Hierdoor werd de westelijke uitwatering overbodig, het gemaal verving de vijf poldermolens van Benschop. In 1931 werd de stoommachine vervangen door elektrische bemaling. Sinds de totale herziening van de waterhuishouding in de Lopikerwaard is het gemaal buiten gebruik.

Polsbroek

Aanvankelijk kwamen de sloten in Polsbroek uit op de Benschopperwetering. In 1258 kreeg Zuid-Polsbroek echter een eigen uitwatering. Via deze Eerste Wetering (nu Oude Wetering Zuidzijde) werd het water afgevoerd naar de Vlist. Vermoedelijk wijzigde toen ook de afwatering van Noord-Polsbroek. In 1313 kregen Noord- en Zuid-Polsbroek een gezamenlijke tweede uitwatering, via de Pijpenvliet. Om het water uit Zuid-Polsbroek naar de Pijpenvliet te leiden is een duiker ('pijp') aangelegd onder de Benschopperwetering. In de vijftiende eeuw verbeterde westelijke uitwatering van de beide Polsbroeken. Zuid-Polsbroek kreeg een waterloop (de Lange Vliet) evenwijdig aan de westelijke tak van de Benschopperwetering, er kwam een boezem in de polder Keulevaart en er werden molens gebouwd. In 1625 ging men over op tweetrapsbemaling. De beide waterschappen, die sinds de dertiende eeuw min of meer hun eigen weg gingen, verenigden zich in 1863. Samen met de polders Klein en Groot Keulevaart werd in 1881 een stoomgemaal gebouwd, dat in 1913 een dieselmotor en in 1942 een elektromotor kreeg.

De Jaarsveldse polders Batuwe, Graaf, Vogelenzang, Wiel en Vijfhoeven

Het Land van Jaarsveld is verdeeld in verschillende onderdelen die een eigen afwateringsgeschiedenis hebben. Mogelijk mondden delen van het gebied ooit uit op de Lek (de Oudesloot in de polder Vogelenzang zou hiervan een restant kunnen zijn) maar al spoedig werd de afwatering verlegd naar de Lobeke, met uitzondering van de polder Batuwe. Na de afkoppeling van Lopik waren de polders onder Jaarsveld de enige gebieden die nog via Lopikerwetering en Zevender afwaterden op de Lek, en later op de stadsgracht van Schoonhoven. Vijfhoeven sloot zich omstreeks 1280 aan bij de westelijke polders en maakte vanaf die tijd gebruik van de afwatering op de Vlist. Vogelenzang en Wiel verlegden in 1599 hun afwatering naar de Lek. Uiteindelijk bleef alleen de Polder Graaf over die op de Lopikerwetering afwaterde.

Wiel en Vogelenzang

De moeizame afwatering in de Lopikerwaard wordt geïllustreerd door de polders Wiel en Vogelenzang onder Jaarsveld. De polders hadden een gemeenschappelijke uitwatering op de Lek. De aanleg van de Lekdijk maakte natuurlijke lozing op de Lek in de twaalfde eeuw onmogelijk. De afwatering werd verlegd naar de Lopikerwetering. Door de bodemdaling in de polders en kwelwater vanuit de Lek kregen de polders steeds meer moeite het land droog te houden. De polders hadden in 1497 beide een molen. Na incidenten met naburige polders moest de uitwatering in 1599 verlegd worden van de Lopikerwetering naar de Lek. Er werd een tweetrapsbemaling ingesteld door binnendijs een voormolen te bouwen; via een heul (uitwateringssluis) stroomde het boezemwater naar de Lek. Het systeem werkte echter niet optimaal omdat de heul vanwege hoog water op de Lek vaak dicht moest blijven en het water uit de boezem via de kades weer terug lekte naar de polders. In 1615 werd een nieuwe oplossing gevonden. De voormolen werd afgebroken en buitendijs weer opgebouwd. De boezem lag nu dus gedeeltelijk binnendijs en gedeeltelijk buitendijs. Beide delen werden gescheiden door de heul in de Lekdijk. Aan het eind van het buitendijsse deel van de boezem stond de molen waarvan nu slechts een ruïne resteert.

Bij lage waterstanden op de rivier kon vrije lozing uit de boezem plaatsvinden. Steeg de waterstand op de Lek dan kon met behulp van de voormolen worden uitgemaal. Als het water op de Lek zover steeg dat het over de boezemdijkjes kwam werd de heul gesloten en moest de bemaling worden gestaakt.

In 1781 werd de voormolen vernield door kruitend ijs. Men wilde eigenlijk weer op de Lopikerwetering gaan lozen, maar dat stuitte opnieuw op bezwaar bij de omliggende polders. Na lang wikken en wegen werd op dezelfde plaats een nieuwe molen gebouwd, ditmaal een achtkante in plaats van een wipmolen. Een volgende calamiteit trad op toen de Vogelenzangse molen door een orkaan werd

vernield in 1818. De molen werd niet herbouwd, maar men verbeterde de Wielse molen zodat hij beide polders kon bemalen. Door de bouw van het stoomgemaal in 1872 werd het oude systeem van molenbemaling en boezem van de polders Wiel en Vogelzang vervangen.

Ruïne van de voormolen.

Willige Langerak, Cabauw, Zuid-Zevender en Vijfhoeven.

In het zuidwesten van de gemeente waren vroeger maar liefst vier waterschappen, maar ze hadden al vroeg een gemeenschappelijke afwatering. Na een periode waarin de sloten rechtstreeks afwaterden op de Lobeke of de Lek was het middegebied zover gedaald dat het water via de Middelwetering of Cabauwse Wetering en de Broeik, de wetering langs de Broekdijk (de landscheiding tussen Willige Langerak en Cabauw/Zuid Zevender) naar de Lopikerwetering werd geleid. Omstreeks 1285 verdween de kade van de landscheiding Broekdijk. Cabauw, Zuid-Zevender en Willige Langerak werden feitelijk een waterstaatkundige eenheid, ondanks het feit dat de afzonderlijke waterschappen bleven bestaan¹³. Vijfhoeven bracht zijn water via de Lijnwetering op de Broeik, en in geval van nood konden de polders Wiel en Vogelzang ook van deze wetering gebruik maken. In 1926 bouwde men een elektrisch gemaal die de beide poldermolens overbodig maakte.

¹³ Pas in 1927 gingen de vier waterschappen op in één nieuw waterschap.

4.4 Molens en gemalen

De eerste (wip)molens in het gebied zijn de molen van Bonrepas (1450) en de eerste Lopikse molen (1454). Veel wipmolens zijn naderhand vervangen door zwaardere achtkante of ronde molens. In totaal hebben er in de Lopikerwaard meer dan veertig poldermolens gestaan.

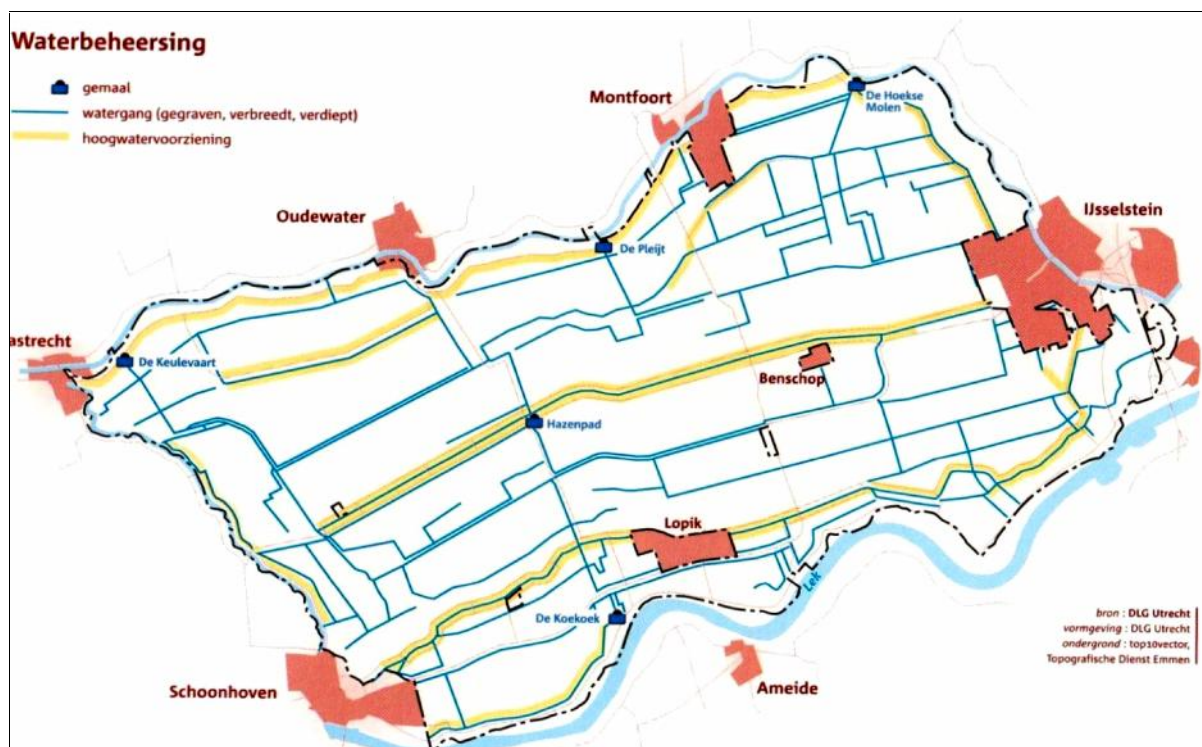
De oudere molens gebruikten schepraderen om het water op te malen. In de zeventiende eeuw werd de vijzelpomp uitgevonden, waarmee een groter hoogteverschil kon worden overbrugd. Later werden nog verfijningen in het bemalingssysteem aangebracht door kleine molens te gebruiken voor onderbemaling. Onderbemaling wil zeggen dat een deel van het land een lager waterpeil krijgt dan de omgeving.

Het gemaal Wiel en Vogelenzang uit 1881. Door de dichtgezette kleine ronde boog in de achtergevel kwam het water naar binnen, de grote boog in de rechter zijgevel geeft de plaats aan van het waterrad.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw werden poldermolens vervangen door gemalen. Deze werden vaak op de zelfde plek gebouwd als waar de molens hadden gestaan. De eerste gemalen in de Lopikerwaard zijn de stoomgemalen van Haastrecht en Benschop uit 1872. De modernisering zette door en in het begin van de twintigste eeuw deden de eerste dieselmolens hun intrede, vanaf de jaren twintig gevolgd door elektrische gemalen. De capaciteit van de machines en de bemalingsgebieden werden steeds groter. Vroeger werd de Lopikerwaard bemalen door vijftien gemalen, inmiddels zijn dat er nog maar vier: De Koekkoek in Lopik, De Pleyt tussen Montfoort en Oudewater, De Keulevaart bij Haastrecht en De Hoekse Molen ten oosten van Montfoort.

Gemalen hebben niet alleen een functie bij het uitslaan van polderwater, maar kunnen ook worden ingezet bij aanvoer van water voor droogte-bestrijding of om verzilting tegen te gaan. Ook in de Lopikerwaard en het Land van Woerden is dat aan de orde. Bij grote droogte wordt een speciale route gebruikt om het westen van Nederland van voldoende zoet water te voorzien. Door gemaal De Koekkoek wordt water in de Lopikerwaard ingelaten en via gemaal De Keulevaart, de Enkele Wiericke en de Oude Rijn kan extra water naar Rijnland worden getransporteerd.

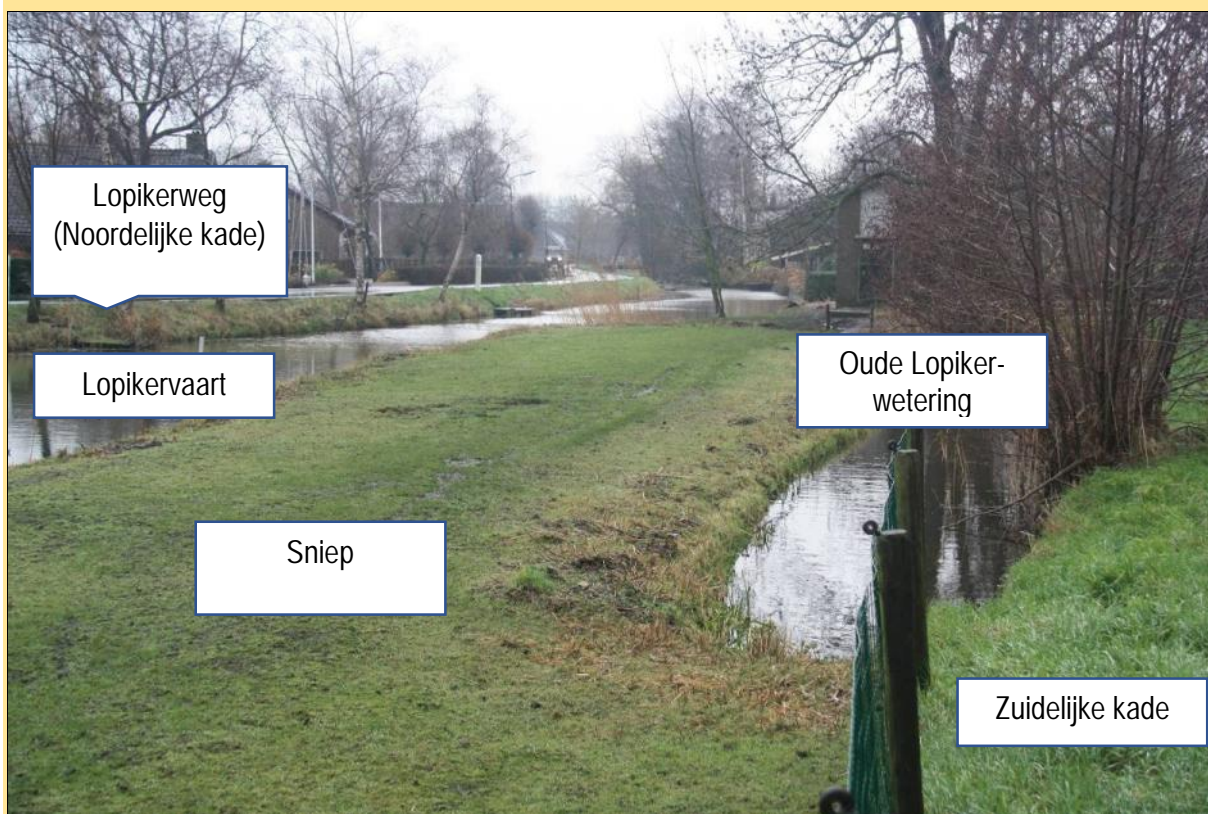

Het nieuwe afwateringssysteem uit de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw¹⁴.

¹⁴ Bron: Laat, Lyanne de, 2002. Lopikerwaard, landinrichting voor boer en burger. Pagina 68.

De Lopikerwetering en de 'sniepen'

Oude kaarten laten zien dat het westelijke deel van de Lopikerwetering uit twee parallelle waterlopen bestaat, van elkaar gescheiden door zogeheten sniepen, lage stroken land. Deze liggen tussen de kaden die de wetering begeleiden. We hebben hier met een bijzondere situatie te maken die in andere weteringen niet voorkomt.¹⁵ De situatie vraagt om nader onderzoek, want veel is nog onduidelijk. Mogelijk is de zuidelijke waterloop de oude wetering. Hierover vond vroeger scheepvaart plaats. Om de vaarverbinding te verbeteren, groef men parallel aan de wetering een kanaal (de Lopikervaart), waarbij de kade een stukje naar het noorden werd verschoven. Tussen de wetering en de Lopikervaart bleef de strook land over die nu in de volksmond 'sniep' heet. De aanleg van dit deel van de Lopikervaart vond plaats vóór 1607. Het oostelijke deel van de vaart dateert uit 1628. Toen zijn enkele bochten in de Lopikerwetering afgesneden en is het Lopikerverlaat in Uitweg aangelegd. Deze schutsluis kwam in de plaats van twee dammen, waar sinds 1594 windassen (overtomen) lagen. Deze dammen waren een belemmering voor de scheepvaart.

De Lopikerwetering in Cabauw.

¹⁵ Scholten, Wim & Adriaan Haartsen, in voorbereiding. Sniepen in de Lopikerwetering. Historisch Geografisch Tijdschrift.

5. Landbouw

5.1 Bodemgebruik

Akkerbouw

Na de ontginning kon er op het veen akkerbouw plaatsvinden en werd er graan verbouwd. Zo'n 10 % van de oppervlakte was bouwland. Na verloop van tijd daalde de bodem zover dat het te nat werd voor akkerbouw. Vanaf de veertiende eeuw bestond het boerenland daarom grotendeels uit grasland: weilanden bij de boerderijen, hooilanden wat verderop, op percelen die vanaf de boerderij niet zo makkelijk te bereiken waren. Vlakbij de boerderijen lagen kleine akkers die door stalmest en 'toemaak' opgehoogd werden en waar graan, hennep of hop werden geteeld. Hier stonden ook de kleine boomgaarden, meestal met zo'n twintig fruitbomen. Omdat er een toenemende vraag naar landbouwproducten en hennep was moesten er maatregelen getroffen worden om het land droog te houden en de productie te verhogen. De molenbemaling deed zijn intrede in de vijftiende eeuw. We zien dat de boeren in deze periode weer meer graan gingen verbouwen.

Boenhok bij Dorp 260 in Benschop.

Melkveehouderij

De melkveehouderij was de belangrijkste vorm van landbouw in de gemeente. Veel melkveehouders gingen zich specialiseren in de zuivelproductie: de melk werd verduurzaamd door er kaas en boter van te maken. De zuivel werd op de boerderij geproduceerd en op de markten in de omringende stadjes verkocht, maar bijvoorbeeld ook verscheept naar Utrecht. De vele boerderijen met kaaskelders en boenhokken getuigen van het belang van de kaasmakerij. Door de nadruk op de zelfkazerij zijn hier rond 1900 geen coöperatieve zuivelfabrieken ontstaan, zoals elders in ons land op veel plaatsen wel gebeurde. Door de specialisatie was het boerenbedrijf kwetsbaar.

Fruitteelt

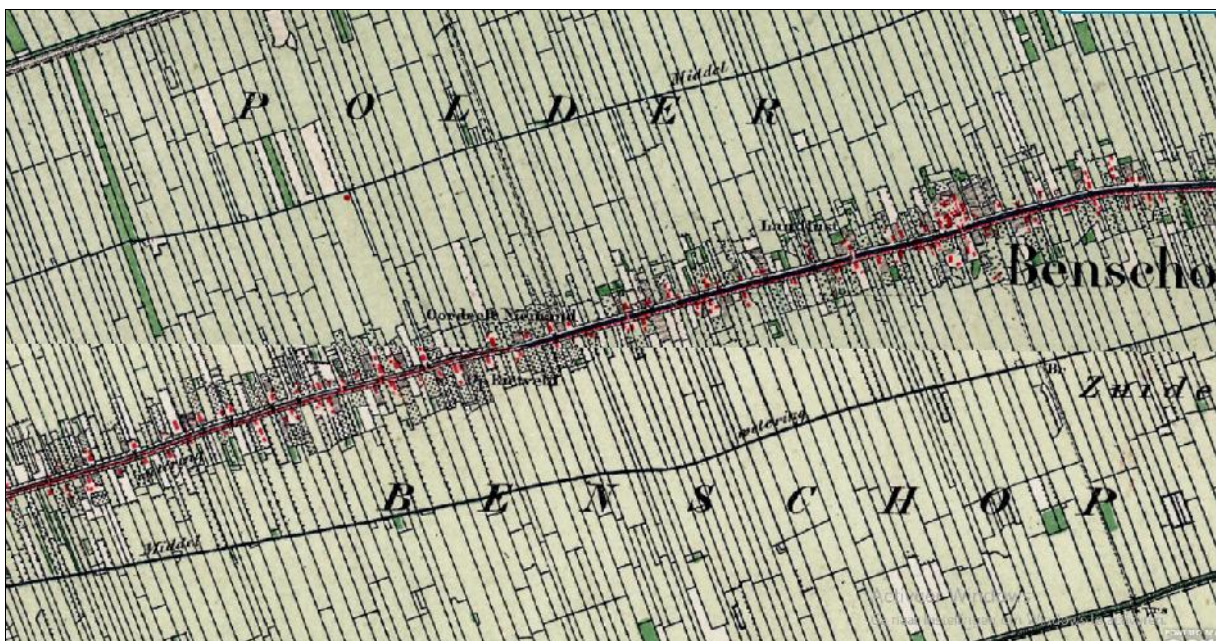
Na 1900 werd vooral in het Boveneind van Benschop de fruitteelt belangrijker. Door het gebruik van stoomgemalen werd het land droger en dus beter geschikt voor fruitbomen. Ook in het gebied De Hoogten bij Lopikerkapel, tussen de Enge IJssel en de Achterdijk, kwamen aan het eind van de negentiende eeuw veel boomgaarden en akkers voor, afgewisseld met percelen grasland en grienden. Het landschap was hier uitgesproken kleinschalig doordat veel graslandpercelen omringd waren door elzensingels. Het oostelijke deel van de polder Graaf en het zuidelijke deel van de polder Vogelenzang vertonen hetzelfde beeld.

Uiterwaarden

De graslanden in de uiterwaarden zijn voor boeren waardevol. Vrijwel elk jaar overstromen de uiterwaarden in het voorjaar en het slib, dat daarbij afgezet wordt, vormt een natuurlijke bemesting. In de Gecombineerde Uiterwaard onder Lopikerkapel, de uiterwaard die ontstond door het terugleggen van de dijk in de veertiende eeuw, beschermt een zomerdijk het land tegen onverwacht hoog water in voorjaar en zomer. In de winter wordt juist water ingelaten dat men een tijd liet staan, zodat alle slib tot bezinking kan komen.

Ziektes en plagen

Door oorlogsomstandigheden stonden de laaggelegen gronden soms jarenlang onder water. Soms werden natte jaren gevolgd door muizenplagen. In de achttiende eeuw veroorzaakten dijkdoorbraken langdurige overlast, zoals in 1726 en 1751. Verdere rampspoed waren runderpest en miltvuur. Uitbraken van deze ziekten kwamen tot diep in de negentiende eeuw voor. De dieren die aan deze ziekten waren gestorven moesten diep begraven worden op geïsoleerde plaatsen, omdat de ziektekiemen nog decennia actief konden zijn en zich via het water konden verspreiden. Daarom koos men vaak een plek achter op het land als begraafplaats. Beweiden of hooien mocht niet, daarom kon hier spontaan bos ontstaan. Pestbosjes of koebosjes worden ze genoemd.

Het Benedeneind van Benschop op de topografische kaart van ca 1890.

Vermoedelijk wijkt het landschap van rond 1900, zoals we dat van de topografische kaart kunnen afleiden, niet veel af van de situatie in de eeuwen daarvoor. Bij de bebouwingsassen, zoals die van Benschop, zien we op de kaart een kleinschalig landschap van boerderijen, erfbeplanting, boomgaarden en perceelrandbegroeiing. Verder het land in lagen vooral percelen wei- en hooiland. Geheel open was het landschap hier niet door de aanwezigheid van griendpercelen, kooibossen van eendenkooien en wilgen en elzen in de slootkanten. Wel was er een groot verschil met de beslotenheid van het dorpslint.

Uitwateringssluys van de Gecombineerde Uiterwaard bij Lopikerkapel.

Toemaak

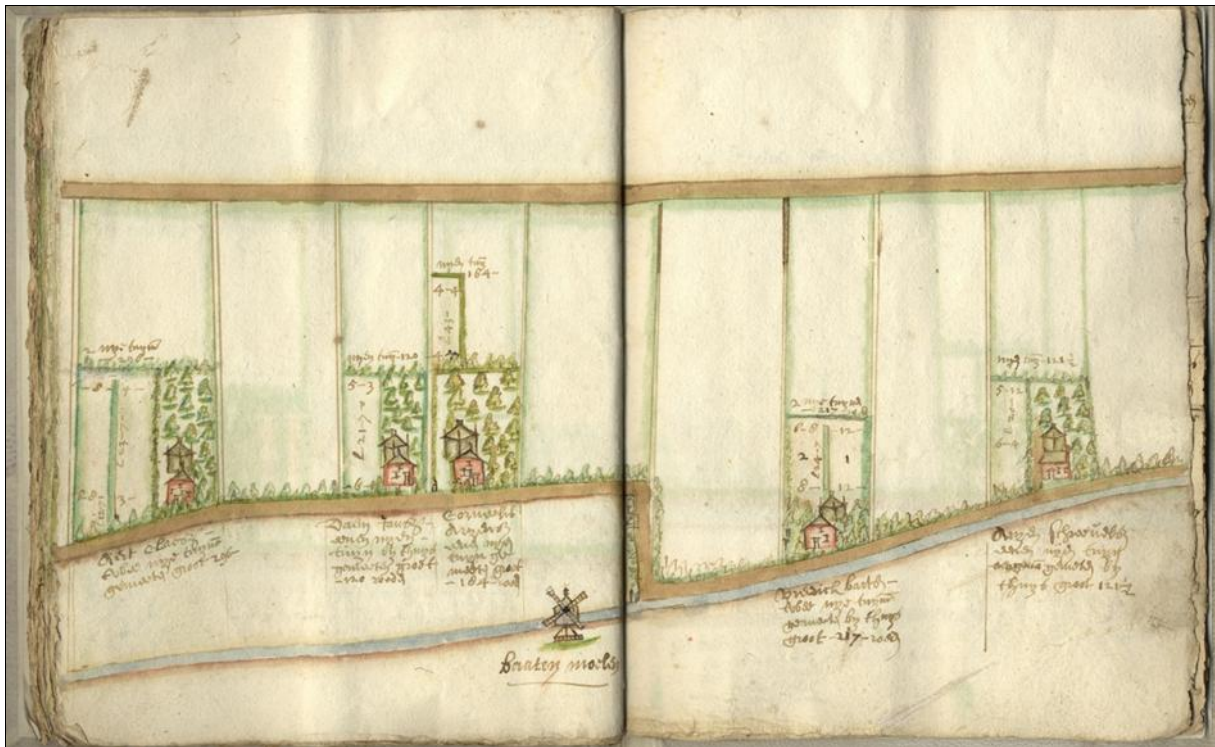
In het veengebied vinden we veel brede sloten. Dit heeft te maken met het uittrappen van de slootkanten door koeien en het uitbaggeren van de sloten. Deze bagger werd in het najaar op de te bemesten percelen gebracht en in de winter of het voorjaar gemengd met stalmest en stadsvuil. Dit mengsel werd toemaak genoemd. In het voorjaar of de vroege zomer verspreidden de boeren deze toemaak over de percelen die ze wilden bemesten: de akkers bij de boerderij, de beste weilanden en soms ook percelen hooiland.

Hennep

Bijzonder in het veengebied was de hennepcultuur. De hennepplant leverde de grondstof voor zeildoek en touw. Beide waren nodig voor de enorme vloot koopvaardij- en oorlogsschepen die ons land in de zestiende en zeventiende eeuw in de vaart had. Op veel plaatsen waren touwslagerijen en lijnbanen waar de grondstof werd verwerkt, zoals in Oudewater en Gouda. Ook werden de hennepvezels verscheept naar Amsterdam, waar de werven van de Verenigde Compagnieën voortdurend touw en zeildoek nodig hadden.

De hennepplanten werden meestal op kleine akkertjes geteeld. Voor een goede groei hadden ze veel mest nodig, zodat er veel toemaak naar de akkers werd gebracht. Hierdoor kunnen we de oude hennepakkers vaak nog herkennen aan hun hogere ligging ten opzichte van de omgeving.

Als de planten volgroeid waren werden ze met wortel en al uit de grond getrokken. De mannelijke planten werden het eerst geplukt: eind juli of begin augustus. Vier of vijf weken later als het zaad rijp was, kwamen de vrouwelijke planten aan de beurt. Na het plukken begon het roten: men legde de stengels een tijdje in de sloot om de bastvezels los te maken van de houtige delen. Dit proces kon een geweldige stank veroorzaken. Daarna werden de stengels gedroogd en naar de schuur gebracht.

Hennepackers in Lopikerkapel. In 1607 maakte Jan Rutgersz van den Berch in opdracht van het Utrechtse Kapittel van Sint Marie een aantal kaarten van de boerderijen en de hennepackers aan de Lopikerwetering, die het kapittel in bezit had. Bron: Utrechts Archief.

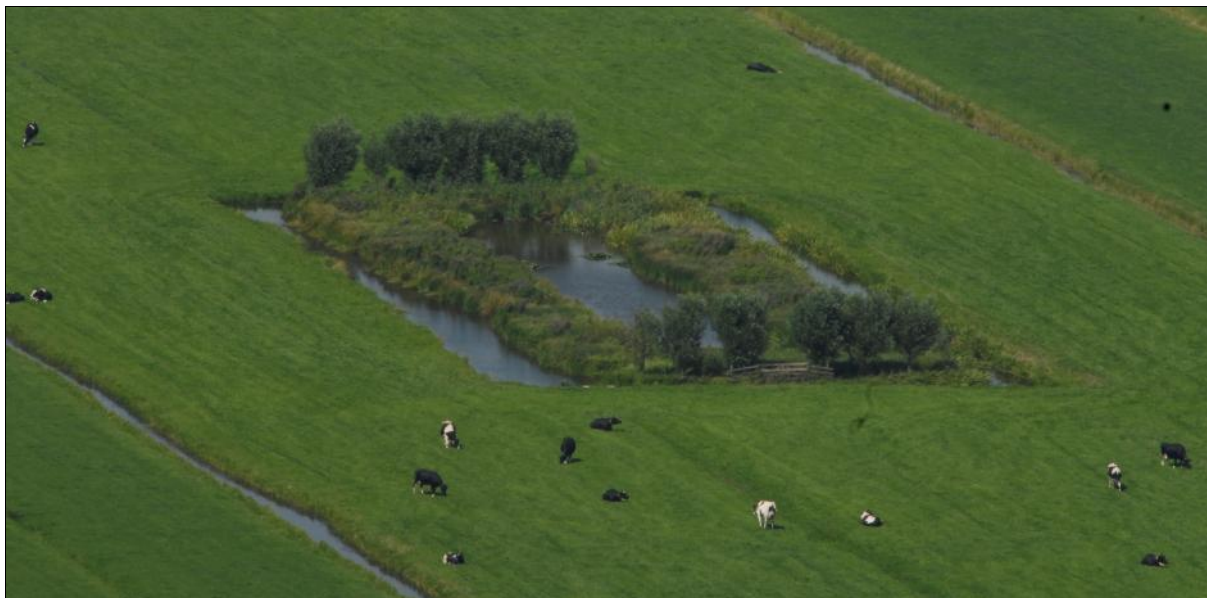
In de winter werden de vezels van de houtige kern van de stengels gescheiden. De beste kwaliteit werd bereikt door schillen, maar dat was ook het meest arbeidsintensief. Iets minder van kwaliteit was de braakhennep, waarbij de stengels over een braak werden gehaald om de houtige kern te breken en vervolgens de vezels te verwijderen. De braakhennep werd over het algemeen gebruikt als grondstof voor de zeilmakerijen, de schilhennep werd verwerkt tot touw. De hennepeteelt beleefde een hoogtepunt in de zeventiende en achttiende eeuw. Daarna kwam er steeds meer goedkope import uit de Baltische staten, waardoor het belang van de hennepeteelt geleidelijk minder werd. Bovendien was het toen afgelopen met de Nederlandse suprematie op de wereldzeeën. De komst van stoomschepen in de negentiende eeuw betekende een sterke afname van de vraag naar touw en zeildoek.

Eendenkooien

In Lopik liggen nog de relictten van tien eendenkooien. In 1850 waren nog acht kooien in bedrijf van de veertig die er ooit waren¹⁶. De kooien lagen vaak in de natste delen van het gebied. Eendenkooien werden aangelegd om wilde eenden en andere eend-achtigen te vangen voor consumptie. Een eendenkooi bestaat uit een plas water met bos er omheen, aangelegd op een rustige plek in een waterrijk gebied. De oppervlakte is gemiddeld 1 à 2 hectare. Het meest gangbare type bestaat uit een rechthoekige kooiplas met 4 vangpijpen. Het geheel is omgeven door een aarden wal. Aan de

¹⁶ Lyanne de Laat, 2002.

eendenkooien was het zogeheten recht van afpaling verbonden. Dat hield in dat er binnen een straal van enkel honderden meters geen handelingen mochten worden verricht die de rust in de kooi konden verstoren. Om het recht van afpaling te behouden moesten de kooien wel 'vangklaar' zijn. Dergelijke 'vangklare' kooien zijn er in de gemeente niet meer.

Kooirestant bij de Lansing in Lopik. Bron: Kees de Leeuw, gemeente Lopik.

Grienden

Op de oeverwal kwamen veel grienden voor, vochtige akkers waarop wilgenhout werd verbouwd.. In de polders Batuwe, Graaf, Vogelenzang en Wiel was een groot deel van de oppervlakte als griend in gebruik, veelal op rabatten (smalle ruggen waarop de wilgenstoven stonden). Sommige van deze terreinen waren afgegraven vanwege de klei voor dijkverzwaring, andere waren van nature laag gelegen en drassig door opwellend grondwater. We kennen twee soorten grienden: snijgrienden, waar de uitlopers (wilgentenen) jaarlijks worden afgesneden, en hakgrienden, die om de drie à vier jaar worden gekapt. In de gemeente Lopik zijn grienden aangelegd in de natste delen van het gebied: lage percelen langs de Lekdijk en drassige plekken in het centrum.

Hakgriend in Willige Langerak

De tenen gebruikte men onder meer om manden te vlechten. In Benschop, Jaarsveld en vooral in IJsselstein woonden veel mandenmakers. De takken hadden diverse toepassingen: voor een deel werden ze gebruikt als boerengeriefhout, bijvoorbeeld om hekken of wanden van schuurtjes te vlechten. Ook schuilplaatsen voor het vee en de 'horden' die gebruikt werden als brug om sloten over te steken, waren van dit vlechtwerk gemaakt. Verder werden de takken gebruikt als hoepels voor tonnen en om zinkstukken voor dijken te maken. Bij de aanleg of versterking van glooiende dijken werd het talud van de dijk dat onder water lag, beschermd door matten van wilgenhout, waar steen op gestort werd.

Bosjes en singels

Langs de sloten bevinden zich op veel plaatsen knotwilgen. Opgaande bomen blijven in de regel beperkt tot de boerenerven en de wegbermen. Bij huispercelen bestond de beplanting uit wat struiken en bomen. Een erfsloot markeert de overgang naar het open landschap achter de huizen en boerderijen. Op veel plaatsen is dit dwarsprofiel aan weerszijden van de wetering nog goed herkenbaar en is de relatie met het agrarisch gebruikte buitengebied bewaard gebleven. Ondanks de verdichtingen die plaatselijk in de linten hebben plaatsgevonden treffen we op veel plaatsen in de gemeente nog het markante landschapsbeeld aan: een vlak, open agrarisch gebied met daarin de bewoningslinten.

Een koebocht aan de Tiendweg. Koebochten waren beschutte plekken waar de koeien gemolken werden.

Niet alleen bij erven vinden we opgaande beplanting. Boeren hebben nu eenmaal behoefte aan hout: voor paaltjes, als afscheiding van de tuin, voor bonenstaken, als brandhout. Er was altijd veel brandhout nodig: om het fornuis te stoken, maar ook om het veevoer te koken, zoals een eeuw geleden nog door de boeren werd gedaan. Aangezien bos schaars was, werd elk plekje dat niet gebruikt werd als akker, weiland of hooiland benut om bos aan te planten. Deze bosjes worden geriefhoutbosjes genoemd. Ook langs sloten kwam veel opgaande begroeiing voor in de vorm van houtsingels van elzen en (knot)wilgen. Deze perceelrandbegroeiing leverde niet alleen hout, maar zorgde in het voorjaar ook voor vochtonttrekking zodat het perceel eerder droog werd en de koeien naar buiten konden.

Historisch beheer

Bomen en struiken hadden een kapcyclus van vier tot tien jaar: ieder jaar werd een deel van het hout gekapt. Meestal vond het werk plaats in de winter, liefst als het gevoren had en het water in de sloten bevroren was. Al naar gelang de houtbehoefte werd een stuk van de houtsingel gekapt ('afgezet'). Met een slee, met paard en wagen of, als de dooi weer had ingezet, met de schouw werd het hout naar het erf gebracht en daar verder verwerkt. Het brandhout werd gekloofd en gedroogd, het hout voor palen en staken werd in de sloot gelegd om te harden (wateren). Als de boer hout nodig had werd het uit de sloot gehaald. Een jaar na de kap, als de stoven weer rijk waren uitgelopen, werd er gesnoeid. Net als elders in het veenweidegebied liet men de bomen meestal niet uitgroeien, omdat ze door de hoge waterstand ondiep wortelen. Hoge bomen waaien daardoor gemakkelijk omver. De boomsoorten die we er vanouds aantreffen zijn els, populier, wilg en es, in mindere mate esdoorn en berk. Daarnaast komen struiken voor als hazelaar, Spaanse aak, vuilboom en vlier.

5.2 Boerderijen en bijgebouwen

De boerderijen in Lopik zijn voornamelijk langhuisboerderijen, slechts op enkele plaatsen komen we T-boerderijen of krukhuisboerderijen tegen. Langhuisboerderijen behoren tot de groep van de hallenhuizen: langwerpige gebouwen met ankerbalkgebinten. Ankerbalkgebinten zijn staanders en dwarsbalken die de draagconstructie van het dak vormen. De gebinten verdelen de (bedrijfs-)ruimte in de lengte in drie zogeheten 'beuken'. In het midden de hoge middenbeuk, aan weerskanten de kleinere zijbeuken. Het woongedeelte en het bedrijfsgedeelte zijn door middel van een brandmuur van elkaar gescheiden. De traditionele boerderijen zijn aangepast aan de melkveehouderij. Het achterhuis kon vrij laag blijven: een dorsruimte was niet nodig en de opslag van hooi vond plaats in hooibergen die los van het hoofdgebouw stonden. Grote dubbele deuren vinden we dan ook over het algemeen niet in de achterhuizen. De koeien stonden in twee rijen, met de koppen naar het midden, waar een vrij smalle voergang was. Tussen de koeien en de zijmuren bevonden zich de groepen of mestgoten. De mest werd door kleine grupdeuren of mestluiken naar buiten geschepd. De gier liep via de grup door de achtergevel naar buiten en kwam daar in de gierkelder of in een sloot terecht. Meestal bevond zich in het achterhuis ook een spoel- of pompruimte. Op de betimmerde zolder boven de koeien was de tasvloer, de ruimte voor opslag van hooi, veevoer of hennep. Doorgaans was daar ook een knechtenkamer ingericht.

Langhuisboerderij Benedeneind Noordzijde 368 in Benschop. Woongedeelte en stal zijn hier duidelijk van elkaar te onderscheiden.

Melk- en kaaskelders

In vergelijking met het achterhuis was het voorhuis tamelijk groot. Er was ruimte nodig voor de melk- en kaaskelder, maar die konden door de drassige bodem en hoge waterstanden niet diep worden uitgegraven. De kaaskelder werd half verdiept aangelegd met een opkamer erboven. De kelder ligt meestal aan de 'koude' kant van het huis. In de kelder stonden de pekelbakken waarin de kaas gepekeld werd. In de opkamer boven de kelder of in een aparte kaaskamer werden de kazen te rijpen gelegd. Uiteraard bevond zich in het voorhuis ook de woonkamer annex keuken; een aparte keuken was er over het algemeen niet. Meestal was er een aparte kamer met de bedsteden.

Boerderij Benedeneind Noordzijde 398 in Benschop met kaaskelder en boenhok.

Gevels en serliana's

Bij de oudere boerderijen is de voorgevel vaak asymmetrisch. In de negentiende eeuw werd de indeling van de nieuw gebouwde boerderijen meer symmetrisch. De ingang wordt midden in de gevel of in een zijgevel geplaatst en de vensters worden even groot en regelmatig over de gevel verdeeld. De verdieping wordt vaak ook als slaapruijme ingericht, zodat daar eveneens grote vensters worden geplaatst. Bijzonder zijn de serliana's of palladiaanse vensters die we in veel boerderijen aantreffen. Deze vensters met hun aparte vormgeving zijn toegepast tussen 1880 en 1930.

Lekdijk Oost 5 in Jaarsveld is een zeventiende-eeuwse boerderij met een asymmetrische voorgevel.

Boerderij Benedeneind Zuidzijde 269 in Benschop met serliana. Een serliana is een drielichtsvenster met een half rond bovenlicht.

Bakhuisje

Behalve de hoofdgebouwen vinden we tal van bijgebouwen op het erf: wagenschuren, boenhokken, kippenhokken en hooibergen. Bij sommige boerderijen was ook een bakhuisje, waarin het brood gebakken werd (soms gecombineerd met het boenhok). Zomerhuizen komen in de gemeente weinig voor. Een zomerhuis werd in de zomer als woning gebruikt, daar werd ook de boter- en kaasbereiding ter hand genomen. Het achterste deel van het zomerhuis werd gebruikt als stal of wagenberging.

Boenhok

Vrijwel iedere boerderij had wel een boenhok. Ook nu komen ze nog veel voor. Het boenhok ligt aan het water en heeft een lage stoep om emmers, melkbussen en andere spullen uit de kaasmakerij te kunnen schoonmaken. Sommige zijn versierd met houtzaagwerk: ornamenten als zonnewiel en heksenbezem zijn specifiek voor de Lopikerwaard.

Langhuisboerderijen overheersen in de gemeente. Op enkele plaatsen treffen we krukhuis- of dwarshuisboerderijen aan zoals deze dwarshuisboerderij (ook wel T-boerderij genoemd) uit 1681 in Polsbroek. In dit pand was tot 1840 een schuilkerk van de Oudkatholieke kerk gehuisvest.

Hooiberg

Originele hooibergen met houten roeden en een rieten kap zijn zeldzaam geworden. Soms zijn ze helemaal verdwenen, soms zijn ze wel blijven staan maar zijn de houten roeden door betonnen exemplaren vervangen en is de kap opgetrokken van golfplaten.

Het boerenerf

Het boerenerf was eigenlijk een boerderij in het klein: gericht op de productie van voedsel, maar dan voor het boerengezin, terwijl de grootschalige productie op het land voor de verkoop was. Een deel van het erf was ingericht als moestuin, een ander deel als boomgaard. En natuurlijk was het de plek voor de gebouwen zelf. Het pad naar de weg en een flinke oppervlakte verharding vormden de manoeuvreerruimte voor de landbouwwerktuigen. Soms was er nog een kleine wei voor jongvee of kippen. Tussen het woongedeelte en de weg was de siertuin. Soms stond er voor het huis een rijtje leibomen, meestal lindes, die de functie van zonwering hadden. In de winter, als de bomen geen blad hadden, kon de laagstaande zon de woonvertrekken nog een beetje verwarmen. In de zomer bleef het dankzij het bladerdak koel in huis. Zulke leibomen komen nog veel voor.

De boerentuin

De meeste boerentuinen in de gemeente Lopik zijn eenvoudig van karakter, met het accent op de moestuin. Het nut, namelijk de teelt van groenten, staat hier voorop, terwijl de sieraspecten van bijkomend belang waren. Tuinen zonder opsmuk. Een deftiger vorm is siertuin waarin we duidelijk stedelijke aspecten terugvinden. Zoals ook de stedelijke architectuur zijn intrede op het platteland heeft gedaan, vanaf de zeventiende eeuw, is ook de tuinarchitectuur op de boerderij toegepast. In deze tuinen zijn de siertuin en de moestuin meestal van elkaar gescheiden en is het siergedeelte in geometrische stijl aangelegd. Buxushaagjes scheiden de verschillende perken, en waar geen bloembedden zijn aangebracht is de bodem bedekt met grof riviergrind.

Classicistische siertuin bij Lekdijk-Oost 6, Jaarsveld.

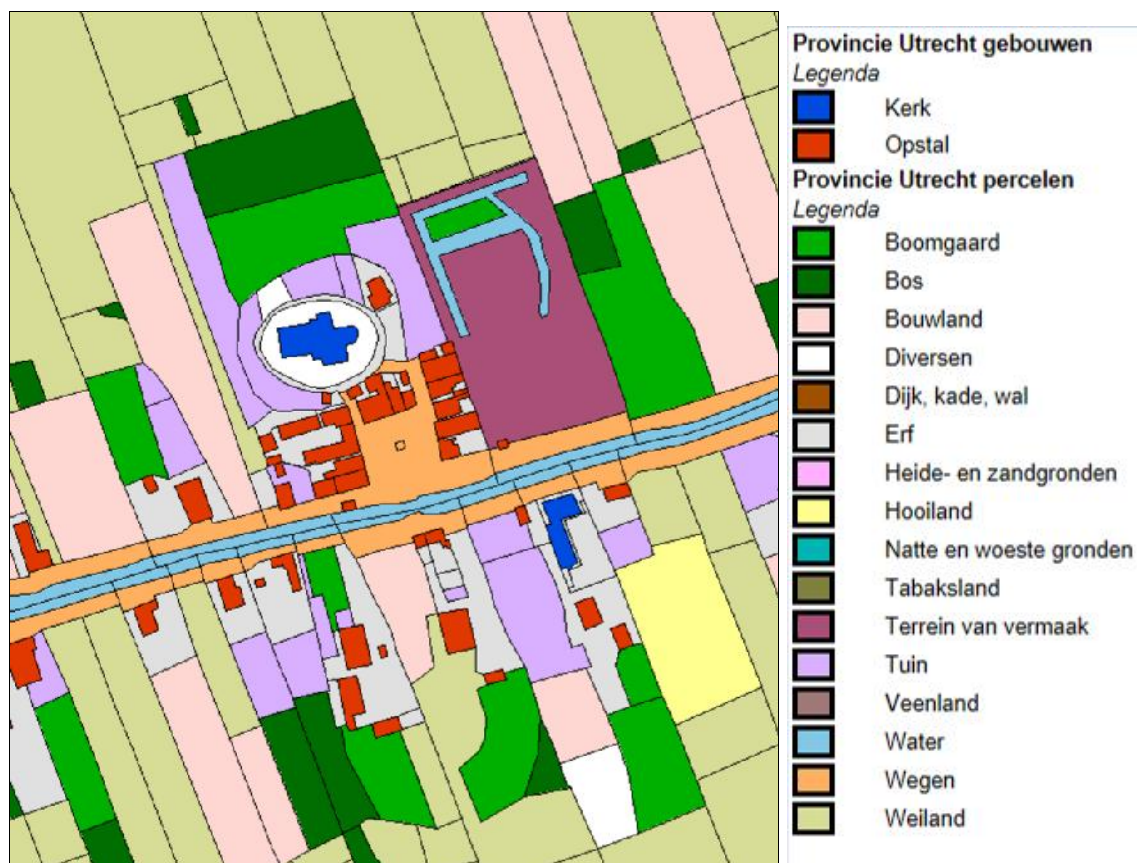
}

6. De dorpen

Vrijwel alle dorpen in de gemeente Lopik zijn streekdorpen: langgerekte dorpen met bebouwing langs de Lekdijk of langs de waterlopen. De vorm van de dorpen hangt nauw samen met de ontginning en de wijze van verkaveling. Toen de dorpen in de middeleeuwen ontstonden moesten er natuurlijk kerken komen. In Lopik en Lopikerkapel zijn de kerken vrijwel in het lint gebouwd. Hierdoor was er weinig ruimte voor een plein of voor andere, niet-agrarische functies. Door de kerken op afstand van het lint te bouwen, ontstond er ruimte waar een kern tot ontwikkeling kwam. Dit zien we in Jaarsveld, Benschop en Polsbroek.

Benschop

In Benschop staat de kerk ruim 80 meter ten noorden van de Benschopperwetering. In deze ruimte ontstond aaneengesloten bebouwing haaks op de wetering langs een klein plein met een dorpspomp. Het plein, dat vroeger het 'Speelveld' werd genoemd, was ook de plek waar vroeger de grote 'beestenmarkt' werd gehouden. De bebouwing bestond in het begin van de negentiende eeuw uit de herberg van Jan van Rijn, chirurgijn A. Monnik, vrederegter H.L. van Buma, de pastorie van de Hervormde kerk, de bakkerij van Pieter Verburg en de kleermakerij van Jan Adam Simmerman. Op de hoek van het plein werd in 1939 een nieuw gemeentehuis gebouwd. Rondom de kerk lagen de boomgaarden, tuinen en 'terreinen van vermaak' van vrederechter Buma. De boomgaard ten oosten van de kerk is een restant van deze terreinen van vermaak. In 1885 is de Rooms-katholieke St.-Victorkerk gebouwd met een grote pastorie. Kort daarop stichtte jonkheer N.H. Strick van Linschoten, bewoner van buitenplaats Zeevliet, de minstens zo grote hervormde pastorie (Dorp 163).

De kern van Benschop volgens de oudste kadasterkaarten uit ca 1825. Bron: www.hisgis.nl.

Van alle kernen had Benschop in het begin van de negentiende eeuw het meest diverse karakter. In 1812 werden maar liefst 74 personen geteld die een niet-agrarisch beroep hadden. Onder deze ambachtslieden waren leerlooiers, winkeliers, kooplieden, manden- en hoepelmakers, timmerlieden en barbiers.

Polsbroek en Polsbroekerdam

Polsbroek was vanaf het begin gescheiden in Noord en Zuid Polsbroek. Zuid Polsbroek ontwikkelde een klein centrum aan de westkant van het lint. De kerk (circa 1300) en de school bedienden ook Noord Polsbroek, Vlist en Bonrepas. De school wordt al in de zestiende eeuw genoemd. Aan het pleintje staan verder de schoolmeesterswoning, het dorps huis en het oude gemeentehuis. De Benschopperwetering is in het dorp gedempt en de vrijgekomen ruimte wordt nu benut als parkeerplaats. Net buiten het dorp staat een grote graansilo uit 1956. In Noord Polsbroek zijn na de Tweede Wereldoorlog woningwoningen gebouwd.

Het oude gemeentehuis en de graansilo in Polsbroek.

Lopik

De kerk van Lopik is vrijwel in het oude bebouwingslint neergezet, zodat aan de noordkant van de Lopikerwetering nauwelijks ruimte was voor kernvorming. Al vroeg ging men bouwen op de sniepen. Op een kaart uit 1608 staat op een sniep het huis van de schout ingetekend. De hervormde kerk aan de noordzijde van de wetering vormde in ieder geval sinds het begin van de achttiende eeuw een aantrekkingspunt voor niet agrarische bebouwing, die vooral tussen de Wielsekade en de Lopikerwetering werd gerealiseerd. Buiten het dorp (Lopikerweg Oost 102) lag vroeger de buitenplaats Laanwijk (1614), die in de achttiende eeuw is verbouwd tot boerderij.

Woningen uit de Wederopbouw aan de Rolafweg Noord.

Lopik is de enige dorpskern in de gemeente die in de wederopbouwperiode (1945-1965) een sterke groei doormaakte. In 1943 werd de gemeente Lopik samengevoegd met de gemeente Jaarsveld en een deel van de gemeente Willige Langerak. Vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn al blokken huizen gebouwd aan de Rolafweg-Noord. Bij het uitbreidingsplan van Lopik uit 1954 koos men voor verdere uitbreiding van het dorp in zuidelijke richting tussen de Wielsekade en de M.A. Reinaldaweg. Deze kwam te liggen langs de bestaande Lijnwetering in de polders Wiel en Vogelenzang. In 1955 werd het nieuwe gemeentehuis van Lopik gebouwd aan de westzijde van de Rolafweg met haar front naar het oosten, gericht op een parkje. Aan de noordzijde van het gemeentehuis werd de Burgemeester Schumanlaan/Europalaan aangelegd. Tegenover het gemeentehuis verrezen op de hoeken enkele grotere vrijstaande huizen, waaronder de ambtswoning van de burgemeester die inmiddels is gesloopt. Evenwijdig aan de Rolafweg werden aan de westzijde nog twee straten (Jan van Aemstelstraat en Floris van Egmondstraat) aangelegd en aan de oostzijde een derde straat (Meeuwenlaan). In de loop van de tijd breidde het dorp zich verder naar het westen en oosten uit .

Cabauw

Cabauw is een middeleeuws dorp aan de zuidkant van de Lopikerwetering. De bebouwing bleef lange tijd beperkt tot een lang lint aan de Cabauwsekade. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond er een kern aan de Kerklaan, Kolfbaan en Nicolaas van Catsweg. Lange tijd had Cabauw geen eigen kerk. Er was een kapel die bediend werd vanuit Lopik, waar Cabauw kerkelijk toe behoorde. Na de Reformatie nam het aantal hervormde inwoners gestaag af, tot er in 1818 nog maar één hervormd gezin overbleef. Het grootste deel van de inwoners bleef trouw aan het katholieke geloof, net als de heren van Cabauw. Er werd een katholieke schuilkerk gebouwd die op de plek stond van de huidige kerk uit 1926, gewijd aan de Heilige Jacobus. Naast de kerk en de boerderijen aan de Cabauwsekade vormt de pastorie één van de blikvangers van het dorp.

Rooms-katholieke pastorie van Cabauw, gebouwd in 1846.

Willige Langerak

Willige Langerak is een langgerekt lint van boerderijen aan de Lekdijk West. Ook aan de Tiendweg vinden we bebouwing. Dit is bijzonder, want vrijwel alle tiendwegen in het veenweidegebied zijn onbebouwd. De dorpskerk staat helemaal aan de westkant, met een middeleeuwse toren en een zeventiende-eeuwse kerk. Bij de kerk ontstond in de loop der tijd wat niet-agrarische bebouwing. Sinds 1943 hoort dit deel van Willige Langerak bij de gemeente Schoonhoven en is de oude dorpskern onderdeel geworden van de oostelijke buitenwijken van de stad. Een tweede kern ontwikkelde zich bij de verbindingsweg tussen de Tiendweg en de dijk, de weg die nu de Graaf Floris IV Weg heet. Hier stond de dorpsschool, die in 1926 werd vervangen door de School met de Bijbel. Het Lopikse deel van Willige Langerak is één van de mooiste boerderijlinten van Utrecht.

Bebouwingslint aan de Lekdijk West in Willige Langerak.

Lopikerkapel en Uitweg

Lopikerkapel dankt zijn naam aan een dertiende-eeuwse kapel die aan het eind van het lange bebouwingslint langs de Lopikerwetering is gesticht. Het huidige kerkje stamt uit de vijftiende eeuw. In 1375 werd vlakbij de kerk kasteel Te Vliet gebouwd. Tot uitgebreide dorpsbebouwing en kernvorming is het niet gekomen. Dat geldt ook voor Uitweg, maar door de aanwezigheid van de schutsluis (het Lopikerverlaat) in de druk bevaren Lopikervaart ontwaakte hier de handelsgeest en kwamen er winkels en een herberg. Net buiten Lopikerkapel, aan de Biezendijk, staan de gebouwen van de Nozema, afkorting voor de Nederlandse Omroep Zender Maatschappij, opgericht in 1935. De eerste steen van het gebouw werd gelegd in 1939. Toen het gebouw gereed kwam, was het complex al in handen van de Duitse bezetters. In 1940 kwam de portierswoning tot stand, met de vorm van een boerderij, in 1941 gevolgd door een L-vormig houten gebouw voor de huisvesting van het Duitse personeel.

Het gebouw van Nozema en de oprijlaan.

Jaarsveld

De rechthoekige plattegrond van Jaarsveld doet vermoeden dat het dorp gesticht is bij het vroegere kasteel Veldenstein. In het dorp treffen we uitsluitend niet-agrarische bebouwing aan. In de negentiende eeuw was er al een aaneengesloten bebouwing aan de Kerkstraat. Het plein bij de kerk bood ruimte aan een schoolgebouw met schoolmeesterswoning (1902) en iets verderop stond het waterschapshuis, dat in 1903 werd vervangen door het huidige pand. Ernaast staat een groot dijkmagazijn (mogelijk zeventiende-eeuws) en erachter was een werf voor opslag. Het huidige Huis Jaarsveld is gebouwd rond 1760. De symmetrische opzet ging verloren toen in 1867 een aanbouw aan de oostelijke vleugel werd gerealiseerd. Bij het huis ligt een uitgebreid park met verschillende bijgebouwen, waaronder een koetshuis en een tuinmanswoning annex jagershuis uit omstreeks 1650. Aan de Veldensteinlaan staan enkele huizen uit de jaren '30 en uit de wederopbouw, de afgelopen decennia is de ruimte tussen de Veldensteinlaan en het oude centrum vrijwel volgebouwd.

Jaarsveld, gesloten bebouwing aan de Kerkstraat.

7. Buitenplaatsen

Het Huis te Jaarsveld.

Lopik kent een aantal buitenplaatsen. Buitenplaatsen zijn eenheden op het platteland met een landhuis, bijgebouwen en park/tuin. Ze ontstonden soms door transformatie van een kasteel in een buitenverblijf, waarbij de karakteristieke kasteel-elementen als grachten en voorplein bewaard bleven in de nieuwe opzet. Hiervan is Jaarsveld een voorbeeld. In andere gevallen zijn ze gesticht als verblijf van een stedeling op het platteland om te genieten van de rust en de schone lucht. Aanvankelijk bestond zo'n buitenplaats uit één of enkele 'herenkamers' in het voorhuis van een boerderij die hij kocht of al bezat. Een volgende stap was dat het voorhuis werd veranderd in een chique herenhuis. En in sommige gevallen verdween het achterhuis en werd het boerenbedrijf door de pachter vanuit een nieuwe boerderij uitgeoefend.

Huis te Vliet

De buitenplaats Huis te Vliet in Lopikerkapel bestaat uit een zestiende-eeuws herenhuis. De kern van het huis is het onderste deel van een vierkante woontoren met zwaar muurwerk uit de veertiende eeuw. Huis te Vliet werd voor het eerst in 1375 genoemd. De woontoren lag niet aan de wetering maar enigszins terug op de kavel. Het zestiende-eeuwse herenhuis had drie bouwlagen met aan de achterzijde de nog bestaande traptoren, die ook als belvédère werd gebruikt. In de negentiende eeuw is het huis gemoderniseerd en kreeg het een nieuw dak. Een bijzondere verbouwing vond plaats in 1937: één bouwlaag werd verwijderd waarbij de kap werd herplaatst.

Het voorplein kwam tot stand in de achttiende eeuw met aan weerszijden bebouwing in de vorm van een oranjerie (oost) en een koetshuis/stal (west). Het geheel werd omgeven door een rechthoekige gracht, die nog grotendeels bestaat. De oprijlaan was gemarkeerd door hekpijlers waarvan er een als restant nog aanwezig is. De oprijlaan zet zich voort aan de overzijde van de wetering en eindigt bij de

Lekdijk. Achter het huis ligt een boomgaard. De buitenplaats heeft een visuele en functionele relatie met de nabijgelegen kapel, die terug gaat tot in de late middeleeuwen.

De achterkant van Huis te Vliet.

Huis te Jaarsveld

Tegen het dorpje Jaarsveld ligt de buitenplaats Huis te Jaarsveld die in 1760 is gesticht op het terrein van het kasteel Jaarsveld of Veldenstein. De grachten van zowel voor- als hoofdburcht zijn nog aanwezig. Het kasteel werd kort voor 1384 gebouwd door Henric van Beusichem, een jongere broer van de toenmalige Heer van Vianen¹⁷. Het kasteelcomplex bestond uit een vierkante hoofdburcht met de ingang op de noordoosthoek, toegankelijk via een brug vanaf de voorburcht. De voorburcht kon men bereiken door een monumentaal vrijstaand poortgebouw aan de noordoostzijde. Een ophaalbrug verbond de poort met de laan tussen het dorp Jaarsveld en het kasteel.

Het kasteel zelf bestond tot de verwoesting in 1672 uit verschillende bouwvolumes rond een binnenplaats. Het kasteel werd door de toenmalige eigenaren niet herbouwd. Waarschijnlijk gebruikten ze het nog bestaande midden zeventiende-eeuwse woonhuis als herenkamer of jachtkamer. Pas in 1760 verrees het huidige landhuis, aan de noordrand van de rechthoekige omgrachte tuin. Het gebouw was relatief eenvoudig zonder verdieping. In de negentiende eeuw volgde een uitbreiding waarbij de huidige asymmetrische voorgevel ontstond. In die tijd is ook het koetshuis gebouwd.

¹⁷ J. C. Kort, Leenhoven van de heren van Vianen 1292-1666, Ons voorgeslacht 40-43 (1985-1988) nr. 257.

Het kasteel had altijd een relatie met de nabijgelegen laatgotische kerk van Jaarsveld. Ook was er een band met het waterschapshuis aan de Lekdijk, hoofdkwartier van hoogheemraadschap van Lekdijk Benedendams. Het huidige pand verving een voorganger uit 1675. Verschillende heren van Jaarsveld waren tevens dijkgraaf. Het hoogheemraadhuis is gebouwd tussen het dorp en het kasteelterrein. Huis te Jaarsveld is een bijzonder voorbeeld van transformatie van kasteel naar buitenplaats.

Huis te Jaarsveld: koetshuis (links) en zeventiende-eeuws woonhuis annex jachtkamer (rechts).

Zeevliet en Snellenburg

Benschop kende twee achttiende-eeuwse buitenplaatsen: Snellenburg of Mindael en Zeevliet. Ze lagen naast elkaar aan de noordzijde van de Benschopperwetering, ten oosten van de dorpskern van Benschop. Zeevliet is in 1905 wegens bouwvalligheid gesloopt, in het huidige landschap is niets dat nog aan de vroegere buitenplaats herinnert.

De vroegere buitenplaats Snellenburg, in 1892 verbouwd tot boerderij met zomerhuis.

Van de buitenplaats Snellenburg resteert een vleugel van het teruggelegen dienstgebouw met paardenstalling en koetshuis (Boveneind Noordzijde 60). Het achttiende-eeuwse hoofdgebouw bestond uit een blokvormig herenhuis van twee bouwlagen. Opmerkelijk is dat de ingang zich aan de noordkant bevond.

Het pand was als het ware met de rug naar de Benschopperwetering gekeerd. Het front richtte zich naar de bijzondere tuinen. Snellenburg is gesticht door een lid van de familie De Milan de Visconti, een Utrechts patriciersgeslacht van Italiaanse oorsprong. In 1892 verbouwde men het grote huis tot boerderij (Boveneind Noordzijde 66). Bij deze transformatie bleef veel van het muurwerk bewaard. Een middeleeuwse oorsprong heeft de buitenplaats niet, het werd gesticht op een lege kavel.

De Augusthoeve

De Augusthoeve, Lekdijk Oost 4 in Jaarsveld.

De Augusthoeve is een dwarshuisboerderij met een groot en rijk uitgevoerd herenhuis als voorhuis. Het is eigenlijk een buitenhuis gecombineerd met een boerderij. Vanaf het grote balkon aan de voorzijde heeft men over de Lekdijk een prachtig uitzicht. Het is in 1903/04 gebouwd in opdracht van luitenant-generaal van de infanterie August Frederik Carel Graswinckel (1863- 1937). De keuze voor een buitenverblijf in Jaarsveld had mogelijk met zijn vrouw Elisabeth van Eethen te maken. Zij was een dochter van de vroegere dijkgraaf van Lekdijk Benedendams.

Laanwijk,

Aan de Lopikerwetering (Lopikerweg Oost 102, Lopik) staat de dwarshuisboerderij Laanwijk. Het rechterdeel van het voorhuis heeft een halfverzonken kelder. De ingang heeft een kalf waarop wapens en het jaartal 1614. Mogelijk is de boerderij gebouwd door een lid van het Staatse leger. De boerderij was in 1678 in bezit van een vrouwelijk lid van het Utrechtse patriciersgeslacht Kriex, die het voorhuis als buitenverblijf gebruikte.

Het Leeuwenhuis

Het sterk vervallen Leeuwenhuis.

De dwarshuisboerderij Leeuwenhuis (Cabauwsekade 89) ten westen van Cabauw heeft een monumentaal achttiende-eeuws, breed maar ondiep woongedeelte van twee bouwlagen onder een schilddak. Het achterhuis is aangebouwd in 1931. De geschiedenis van het pand is niet bekend. Het woongedeelte heeft mogelijk geheel of gedeeltelijk als buitenplaats dienst gedaan.

Theekoepel van Monnik

De kleinste vorm van een buitenverblijf is de nog bestaande zeskantige theekoepel in het dorp Benschop. De theekoepel die deels uit de Benschopperwetering oprijst, werd in 1828 gebouwd door dokter Monnik, eigenaar van het pand aan de overzijde van de weg (Dorp 224-226). De theekoepel kende al een voorganger, die door Jan de Beijer al in de jaren '40 van de achttiende eeuw werd getekend.

8. Cultuurhistorische betekenis

De gemeente Lopik beslaat een groot deel van de Lopikerwaard, één van de grote Utrechts-Zuidhollandse waarden (door rivieren omsloten gronden). De gemeente laat een mooie doorsnede zien van de rivier de Lek, met haar uiterwaarden, de Lekdijk en de oeverwal, naar het achterliggende veengebied met zijn grote waterrijkdom en het grotendeels door de mens vormgegeven landschap.

Opmerkelijk is dat er geen dijkdorpen zijn ontstaan aan de Lek¹⁸. Mogelijk was dit gevolg van de beslissing van de hoogheemraadschappen om geen bebouwing toe te staan op de dijk. Kern Jaarsveld ligt weliswaar vlak bij de dijk, maar de dijk is geen wezenlijk onderdeel van de dorpsstructuur. De ligging van de kerk en de verbindingsweg tussen de dijk en het Huis te Jaarsveld waren de belangrijkste factoren die de ontwikkeling van het dorp bepaalden. Ook de kern van Willige Langerak (tegenwoordig buiten de gemeente Lopik gelegen) ontwikkelde zich op enige afstand van de dijk.

Verder naar het noorden was de Lopikerwetering de bepalende factor in de vormgeving van het landschap. Deze waterloop, deels gegraven maar grotendeels natuurlijk, was de basis van een uitgestrekte twaalfde-eeuwse cope-ontginning waar de mogelijk al oudere bewoning van Uitweg en Lopikerkapel werden opgenomen. De aanleg van de Lopikervaart leidde ertoe dat binnen de kaden een dubbele waterloop kwam te liggen (de vaart en de oude wetering) en dat er in Uitweg een schutsluis werd gebouwd.

De Lopikerwetering.

¹⁸ Elders aan de Lek vinden we duidelijk op de rivierdijk gerichte dorpen en steden: Vianen, Ameide, Schoonhoven, GrootAmmers, Ammerstol, Streefkerk en Lekkerkerk.

De noordgrens van Lopik werd de zuidgrens van Benschop/Polsbroek, één van de mooiste cope-ontginningen van ons land. Men legde een twaalf kilometer lange wetering aan en aan beide kanten kwamen boerderijen te staan van waaruit de landerijen werden bewerkt, aan beide kanten afgesloten met een kade. Het tussenliggende land werd opgedeeld door parallelle sloten langs smalle, strookvormige percelen. Benschop/Polsbroek is een prachtig duurzaam voorbeeld van middeleeuwse landinrichting. De middeleeuwse planning bleef niet beperkt tot het boerenland, maar omvatte ook de dorpskernen.

De strijd tegen het water is één van de meest in het oog springende kenmerken van Lopik. De beteugeling van de Lek wordt mooi geïllustreerd door de vele waterstaatkundige elementen aan de Lekdijk, van de kleine verhoefslagingspaaltjes tot het dijkhuis in Jaarsveld, hoofdkwartier van het vroegere Hoogheemraadschap. Samen met de – net buiten de gemeente gelegen – dam in de Hollandsche IJssel geven deze elementen een beeld van het rivierbeheer en dijkzorg door de eeuwen heen.

De Lek bij gemaal De Koekkoek.

Langhuisboerderij aan de Lopikerwetering.

9. Omgevingswet en cultuurhistorie

9.1 Inleiding

Binnen een aantal jaar komt de nieuwe Omgevingswet. De bedoeling van de wet is een vereenvoudiging van de regelgeving in de fysieke ruimte door een integrale benadering. Met de nieuwe Omgevingswet wil het kabinet:

-) de verschillende plannen voor ruimtelijke ordening, milieu en natuur beter op elkaar afstemmen;
-) duurzame projecten stimuleren;
-) overheden (gemeenten, provincies en waterschappen) meer ruimte geven om hun omgevingsbeleid af te stemmen op hun eigen behoeften en doelstellingen.

Krukhuisboerderij bij de sluis in Uitweg. De landbouw is een belangrijke landschapsvormende functie en het behoud van de verscheidenheid aan boerderijen is van groot belang voor de cultuurhistorische betekenis van de gemeente Lopik.

De Omgevingswet is een grote wetgevende operatie die een andere manier van werken vraagt. De wet en haar doelen passen volledig in de huidige tijdgeest: gebruiksgemak verhogen, integrale benadering stimuleren, actieve aanpak stimuleren, processen versnellen en verbeteren. In de aanloop naar de wetswijziging wordt al uitgebreid geëxperimenteerd. De eerste ervaringen en resultaten van onder meer omgevingsvisies en omgevingsplannen komen naar buiten¹⁹.

¹⁹ Geiske Bouma, Mike Duijn & Marty van de Klundert, 2016. Eindrapportage Pilots omgevingsvisie

9.2 Behoud en ontwikkeling

Cultuurhistorische waarden zijn van groot belang voor de herkenbaarheid en de belevingswaarde van het landschap, de dorpen en steden. Zowel historische gebouwen als landschapselementen dragen ertoe bij dat een stad, dorp of streek zich onderscheidt. Het behoud en - waar mogelijk - vergroting van de beleefbaarheid van cultuurhistorische waarden is gewenst opdat niet alleen bewoners, maar ook bezoekers zich met de streek, het dorp of de stad kunnen identificeren. Lopik heeft dan ook veel te bieden aan landschappelijke en cultuurhistorische waarden, zoals de Cultuurhistorische Waardenkaart laat zien. In grote lijnen gaat het – voor de gemeente als geheel – om de volgende aspecten :

-) het agrarische cultuurlandschap met zijn ontginningsblokken en wegenstructuur,
-) de omgang met het water,
-) de kenmerkende (langhuis)boerderijen met bijgebouwen als boenhokken en hooibergen.

De aspecten zijn van groot belang voor de eigenheid van de gemeente, omdat ze zo duidelijk de wordingsgeschiedenis van het gebied illustreren. Ze bepalen niet alleen de culturele identiteit van de gemeente, maar zijn ook regionaal en zelfs landelijk van belang. In regionaal opzicht is de variatie aan gave veenontginningen van grote betekenis. Samen met de omringende gebieden als Montfoort, Oudewater en de Krimpenerwaard geeft Lopik een prachtig beeld van de planmatige openlegging van de enorme veenmoerassen in West-Nederland. Landelijk gezien zijn de meer dan 10 kilometer lange bewoningslinten van Lopik/Cabauw en Benschop/Polsbroek uniek. Ook van landelijke importantie is de Lekdijk met de bijzondere waterhuishoudkundige elementen als waakhuispalen, dijkslagpalen en peilschaalhuisjes.

Behoud, herstel en ontwikkeling

-) Behoud: voor veel cultuurhistorische terreinen en objecten ligt het accent op behoud van de cultuurhistorische betekenis. Bij archeologische vindplaatsen (het 'bodemarchief') gaat het zelfs om het zoveel mogelijk voorkomen van verdere achteruitgang door omstandigheden te creëren en beheer te voeren dat het natuurlijke verval zoveel mogelijk vertraagd wordt. Bij cultuurhistorisch waardevolle gebouwen kan aanwijzing als gemeentelijk monument of beeldbepalend pand bijdragen aan het behoud. Ook het toekennen van nieuwe functies aan erfgoed kan van belang zijn voor het duurzaam behoud ervan.
-) Herstel: gebouwde elementen, die aan verval of verwaarlozing onderhevig zijn, kunnen worden hersteld (restauratie van gebouwen, consolidatie van ruïnes of bouwsporen). Dit geldt ook voor veel landschapselementen (zoals herstel van aardwerken en herstel, aanvulling of aangepast beheer van beplanting).
-) Ontwikkeling: hierbij kan aan verschillende dingen gedacht worden. In de eerste plaats aan vergroting van de herkenbaarheid en de belevingswaarde van een object of een terrein, bijvoorbeeld door het accentueren van landscheidingen of achterkaden of van een molenplaats. In de tweede plaats kunnen bepaalde landschappelijke aspecten uit het verleden in een nieuwe vorm worden aangebracht, bijvoorbeeld het beplanten van 'nieuwe stijl' koebochten of pestbosjes. Ook kunnen historische functies en processen aanleiding geven tot het inrichten van de ruimte om hedendaagse ruimtelijke opgaven te kunnen realiseren, zoals het hergebruik van boezemgebieden of het aanleggen van nieuwe boezems voor waterretentie. De vormgeving van cultuurhistorische structuren en objecten kan tot slot inspiratie vormen voor de vormgeving en/of ruimtelijke structurering.

9.3 Erfgoedwet en Omgevingswet

Behoud van monumentale gebouwen geschiedt onder meer door aanwijzing als beschermd rijksmonument. De bescherming van deze monumenten was geregeld in de Monumentenwet 1988. Sinds 1 juli 2016 is de Monumentenwet niet meer van kracht. Delen van de oude Monumentenwet zijn overgegaan naar de Erfgoedwet, andere delen gaan over naar de Omgevingswet. De verdeling wordt als volgt:

- Onroerend cultureel erfgoed en aanwijzing van rijksmonumenten wordt geregeld in de Erfgoedwet.
- De aanwijzing van ruimtelijk cultureel erfgoed (stads- en dorpsgezichten en cultuurlandschappen) en de omgang met het cultureel erfgoed in de fysieke leefomgeving komt in de Omgevingswet. Dit houdt onder meer in dat de instandhoudingsplicht voor rijksmonumenten ook in de Omgevingswet geregeld gaat worden. In de gemeente Lopik is dit van belang voor de aanwezige rijksmonumenten.

De overgang van de Monumentenwet naar Erfgoedwet en Omgevingswet. Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed <http://cultureelerfgoed.nl/dossiers/erfgoedwet/rijksmonumenten-en-de-erfgoedwet>.

De manier waarop met gemeentelijke monumenten, waardevolle cultuurlandschappen en gemeentelijke beschermde gezichten wordt omgegaan moet geheel worden geregeld in het Omgevingsplan.

9.4 Hoofdlijnen van de Omgevingswet

Zes instrumenten vormen de kern van de Omgevingswet. Hieronder staan ze kort opgesomd en toegelicht²⁰

a. Omgevingsvisie: Een samenhangend, strategisch plan over de leefomgeving. Dat plan richt zich op de fysieke leefomgeving als geheel, zodat het rekening houdt met alle ontwikkelingen die voor het gebied van belang zijn. De Omgevingswet schrijft voor dat het Rijk en de provincies elk één

²⁰ Bron: www.omgevingswetportaal.nl

omgevingsvisie vaststellen. Gemeenten kunnen zelf beslissen of zij zo'n visie vaststellen of niet. De omgevingsvisie komt in de plaats van gebiedsdekkende structuurvisies, sommige delen van de natuurvisie, verkeers- en vervoersplannen, strategische gedeelten van nationale en provinciale waterplannen en milieubeleids-plannen.

b. Programma: Een programma bevat concrete maatregelen voor bescherming, beheer, gebruik en ontwikkeling van de leefomgeving. Met die maatregelen moeten omgevingswaarden of andere doelen voor de leefomgeving worden bereikt. Het programma kan gericht zijn op een bepaalde sector of een gebied. Rijk en provincie kunnen ook andere bestuursorganen bij een programma betrekken. Een bijzondere vorm betreft de programmatische aanpak.

c. Decentrale regelgeving: Uitgangspunt van de Omgevingswet is dat decentrale overheden al hun regels over de leefomgeving bijeenbrengen in één gebiedsdekkende regeling. Dat zorgt ervoor dat de regelgeving inzichtelijk en samenhangend is. Bovendien maakt het de naleving gemakkelijker. Voor gemeenten is dit het omgevingsplan, voor de waterschappen de waterschapsverordening en voor de provincies de omgevingsverordening. In het omgevingsplan en de verordeningen staan verschillende soorten regels. Bijvoorbeeld gericht op activiteiten van burgers en bedrijven in de omgeving. Maar er kunnen ook omgevingswaarden in worden opgenomen, of kaders om vergunningen aan te toetsen.

d. Algemene rijksregels voor activiteiten: De meeste activiteiten in de leefomgeving zijn initiatieven van burgers en bedrijven. Op sommige (meer algemeen geldende) gebieden kan het nuttig zijn om nationale regels te stellen voor de bescherming van de leefomgeving. Daar werkt het Rijk, als dat kan, met algemeen geldende regels. Dat voorkomt dat burgers en bedrijven steeds toestemming moeten vragen aan de overheid. Nadeel van algemene regels is dat ze soms niet goed passen bij specifieke situaties. Daarom bevat de wet een aantal instrumenten die de flexibiliteit van algemene regels kunnen vergroten.

e. Omgevingsvergunning: Veel initiatieven van burgers en bedrijven hebben gevolgen voor de leefomgeving. Dat geldt bijvoorbeeld als een boer een sloot wil dempen of een ondernemer zijn of haar bedrijf wil uitbreiden. De omgevingsvergunning toetst vooraf of dat mag. De toetsing is zo eenvoudig mogelijk en houdt, als dat nodig is, rekening met algemeen geldende regels. Zo wordt voorkomen dat regels elkaar tegenspreken of in de weg zitten. Door de vergunningverlening zo simpel mogelijk te houden, duren procedures ook niet onnodig lang. Initiatiefnemers kunnen via één aanvraag bij één loket snel duidelijkheid krijgen voor alle activiteiten die zij willen uitvoeren.

f. Projectbesluit: Biedt een uniforme procedure voor besluitvorming over complexe projecten die voortvloeien uit de verantwoordelijkheid van Rijk of provincies. Bijvoorbeeld de aanleg van een weg, windmolenpark of natuurgebied. Voor waterschappen geldt een variant van deze procedure. Doel van het projectbesluit is om dit soort procedures sneller en beter te laten verlopen dan in het verleden. Als een project bijvoorbeeld in strijd is met een omgevingsplan, bestaat de mogelijkheid om van het omgevingsplan af te wijken. In voorkomende gevallen kan het projectbesluit ook in de plaats komen van de omgevingsvergunning. Voor projectbesluiten is participatie wettelijk verplicht gesteld.

Naast deze kerninstrumenten bevat de wet vanzelfsprekend ondersteunende instrumenten die nodig zijn om besluiten te nemen en uit te voeren. Bijvoorbeeld gedoogplichten of regelingen voor toezicht en handhaving. Ook deze ondersteunende instrumenten zullen de komende jaren een ingrijpende modernisering en digitalisering ondergaan.

Wat betekent de Omgevingswet voor de gemeente?²¹

- J De gemeenteraad oefent zijn taken en bevoegdheden op grond van de Omgevingswet uit met het oog op de doelen van de wet en houdt daarbij rekening met de samenhang van relevante onderdelen en aspecten van de fysieke leefomgeving en van de rechtstreeks daarbij betrokken belangen.
- J De toepassing van de regels van de Omgevingswet kan worden uitgebreid of begrensd. Dit kan onder meer betrekking hebben op het beschermen van landschappelijke of stedenbouwkundige waarden, het behoud van cultureel erfgoed en het behoud van de uitzonderlijke universele waarde van werelderfgoed.
- J De gemeenteraad stelt een gemeentelijke omgevingsvisie vast. Hierin worden op hoofdlijnen de kwaliteit van de fysieke leefomgeving beschreven, evenals de voorgenomen ontwikkeling, het gebruik, het beheer, de bescherming en het behoud van het grondgebied.
- J De gemeenteraad stelt voor het hele grondgebied van de gemeente één omgevingsplan vast waarin regels over de fysieke leefomgeving worden opgenomen. In dit plan kunnen omgevingswaarden worden vastgesteld. Een omgevingswaarde bepaalt voor de fysieke leefomgeving of een onderdeel daarvan onder meer de gewenste staat of kwaliteit en de toelaatbare belasting door activiteiten.
- J Het college van B&W kan een programma vaststellen. Zo'n programma bevat een uitwerking van het te voeren beleid voor de ontwikkeling, het gebruik, het beheer, de bescherming of het behoud van een of meer onderdelen van de fysieke leefomgeving. Tevens bevat het programma maatregelen om aan één of meer omgevingswaarden te voldoen of één of meer doelstellingen voor de fysieke leefomgeving te bereiken.
- J Voor tal van activiteiten moet een omgevingsvergunning worden aangevraagd. Ze zijn opgesomd in afdeling 5.1 van de Omgevingswet. Hieronder vallen onder meer bouwactiviteiten, afwijkactiviteiten, rijksmonumentenactiviteiten en ontgrondingsactiviteiten. Het college van B&W beslist over een vergunningsaanvraag, tenzij het bevoegde gezag bij Rijk of provincie ligt.

Een en ander betekent dat de huidige regelgeving voor landschap en cultureel erfgoed moet worden opgenomen in het nieuwe Omgevingsplan van de gemeente.

9.5 Ambitieniveau

Uit de beschrijving en de waardering van de Cultuurhistorische Waardenkaart is een beeld ontstaan van de kenmerkende en/of bijzondere cultuurhistorische kwaliteiten op twee niveaus: dat van de onderscheiden deelgebieden en dat van de ensembles en individuele elementen.

Het is uiteraard aan de gemeente om te bepalen hoe er met deze cultuurhistorische waarden moet worden omgegaan. Van deze keuze hangt af op welke manier één en ander in het ruimtelijke beleid kan worden geregeld.

Over de wijze waarop de doorvertaling kan plaatsvinden moet onderscheid gemaakt worden tussen de afzonderlijke elementen en de deelgebieden.

Afzonderlijke elementen. Behalve de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten komen er in de gemeente tal van elementen voor die tot dusverre geen beschermd status hebben maar die wel van cultuurhistorische betekenis zijn. In de exceltabel, die onderdeel uitmaakt van de Cultuurhistorische Waardenkaart, is een kolom 'beleid' opgenomen waarin per geïnventariseerd object aangegeven is of

²¹ Staatsblad 26 april 2016.

het in cultuurhistorisch opzicht bepalend, ondersteunend of indifferent is. De keuze op welke manier deze categorieën in het omgevingsplan worden vertaald is een politieke beslissing. Door de koppeling van de excel tabel met het GIS kunnen de geselecteerde elementen rechtstreeks in een bestemmingsplankaart of in het omgevingsplan worden opgenomen.

Deelgebieden. In de inventarisatie is de gemeente verdeeld in een aantal deelgebieden. Van deze deelgebieden is de cultuurhistorische waarde bepaald. Er wordt onderscheid gemaakt in:

-) Topgebieden
-) Gebieden met hoge cultuurhistorische waarde
-) Gebieden met middelhoge cultuurhistorische waarde
-) Gebieden met een lage cultuurhistorische waarde (komen in de gemeente Lopik niet voor).

De deelgebieden die als topgebieden zijn aangemerkt zijn in cultuurhistorisch opzicht – door hun individuele elementen, de onderlinge samenhang, de landschappelijke inrichting of de stedenbouwkundige structuur – van bovenregionaal of nationaal belang. Dit is het geval bij de dorpsgebieden van Polsbroek en Benschop en bij de Lekdijk met boerderijstrook. Het unieke karakter is in de voorgaande beschrijving en waardering aangetoond. Behoud van de cultuurhistorische waarden zou in deze gebieden voorop moeten staan, bijvoorbeeld door (delen) aan te wijzen als gemeentelijk beschermd dorpsgezicht.

De gebieden met hoge cultuurhistorische waarde kunnen een (dubbel)bestemming cultuurhistorie krijgen, waarbij het integrale behoud van de cultuurhistorische waarden voorop staat. In de gebieden met een middelhoge cultuurhistorische waarde (Polders Wiel en Vogelenzang, en het oostelijke deel van de Polder Lopik) worden ruimtelijke ingrepen beoordeeld op de effecten op de aanwezige cultuurhistorische waarden. Men kan er voor kiezen ingrepen niet toe te staan, die ten koste gaan van essentiële cultuurhistorische waarden en die het karakter en de identiteit van het deelgebied of het grotere geheel aantasten. Onderzocht kan worden op welke manier een voorgenomen ruimtelijke ingreep zodanig kan worden uitgevoerd of vormgegeven dat de effecten op de cultuurhistorische waarden neutraal of positief zijn. Deze ontwikkelingsgerichte benadering speelt nog sterker in gebieden met een lage cultuurhistorische betekenis, maar deze komen in de gemeente niet voor.

10. Beleidsaanbevelingen

Polsbroek en Benschop

Essentieel in dit topgebied is het behoud van de samenhang van de Benschopperwetering, de ontginningsassen, de achter- en zijkadens die het grote landschappelijke raamwerk vormen, ingevuld met de langwerpige strookvormige perceelindeling met de (langhuis)boerderijen. Van bijzonder belang zijn de beide dorpspleinen van Polsbroek en Benschop. Vooral voor de kern van Benschop (plein en omliggende bebouwing inclusief het kerkelijke complex aan de zuidkant van de wetering) bevelen wij aanwijzing als beschermd dorpsgezicht aan.

Lekdijk

De brede dijk met de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing, de vele elementen die het huidige en vroegere dijkbeheer illustreren, de wielen die vertellen dat het ook wel eens mis ging, en de vroegere uitwatering van de polders Wiel en Vogelenzang, dat alles maakt de Lekdijk tot een bijzonder ensemble. Wij bevelen aan om dit gebied aan te wijzen als gemeentelijk beschermd gezicht.

In de Erfgoedwet staat de volgende omschrijving van een beschermd stads- of dorpsgezicht: 'Groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde en in welke groepen zich één of meer monumenten bevinden'. Aanwijzing als beschermd gezicht is vooral bedoeld om de stedenbouwkundige structuur te beschermen, maar treedt niet in de plaats van de objectbescherming van rijksmonumenten of gemeentelijke monumenten.

Het schoolgebouw in Cabauw is een voorbeeld van de Amsterdamse Schoolstijl.

Waardevolle lijnen

- Behoud tracé van waardevolle lijnen (zijdwendes, kaden, historische wegen en waterlopen).
- Behoud van de hoogteligging van zijdwendes, wegen en kaden ten opzichte van hun omgeving.

Waardevolle punten

- Rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten: huidig beleid handhaven.
- Hoog gewaardeerde 'nieuwe' panden, die voortgekomen zijn uit de inventarisatie in het kader van de Cultuurhistorische Waardenkaart of de herwaardering van MIP-panden kunnen worden aangewezen als gemeentelijk monument of als karakteristiek pand. De waardering is toegekend op grond van beoordeling vanaf de openbare weg, de panden zijn niet bezocht zodat er geen informatie is over de cultuurhistorische betekenis van het interieur of de bouwconstructie. Daarom ligt aanwijzing als karakteristiek pand voor de hand. Een omgevingsvergunning zou moeten worden aangevraagd voor ingrepen die effect hebben op de vanaf de openbare ruimte zichtbare delen; de Monumentencommissie zou hierover moeten adviseren. In overleg met eigenaren kan besloten worden een pand op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen.
- Boerderijen met middelhoge waardering: aanwijzen als karakteristiek of beeldbepalend, met het oogmerk bouwvolume en hoofdvorm te behouden. Sloop en nieuwbouw na advies monumentencommissie, verbouwingen na advies welstandscommissie.

Tenslotte: het omgevingsplan

Sinds de vaststelling van de beleidsnotitie LopikMEerwaard in 2010 benadrukt de gemeente de potentie van het landelijk gebied en op het behouden en versterken van de ruimtelijke kwaliteit en identiteit. Bij ruimtelijke ontwikkeling wordt een balans gezocht tussen het behouden en ontwikkelen van bestaande kwaliteiten en nieuwe bebouwings- en gebruiksmogelijkheden. De gemeente Lopik wil inwoners en ondernemers de ruimte geven om met creatieve voorstellen te komen die bijdragen aan de leefbaarheid.

Bestaande kwaliteiten geven richting aan de mogelijkheden van nieuwe ontwikkelingen. Bij kwaliteit gaat het in eerste instantie om het behouden en versterken van bestaande waarden. Deze bestaan uit het landschap, de cultuurhistorische betekenis van ruimtelijke structuren en bebouwing, de aanwezige natuurwaarden en het oorspronkelijke gebruik van ons landelijk gebied. Gezamenlijk vormen zij de herkomstwaarde van ons landelijk gebied. Nieuwe ruimtelijke kwaliteit kan worden toegevoegd als er verbindingen ontstaan tussen bestaande kwaliteiten.

Als de Omgevingswet van kracht wordt, moeten de bestaande gemeentelijke beleidsnota's op het gebied van landschap en cultureel erfgoed worden vertaald in het omgevingsplan. Nu de cultuurhistorische waarden in het kader van de Cultuurhistorische Waardenkaart zijn bijeengebracht en gewaardeerd, ligt het voor de hand om het cultureel erfgoed van de gemeente aan te merken als een omgevingswaarde en als zodanig op te nemen in het Omgevingsplan. Hier kan het college van B&W een programma aan koppelen, met een uitwerking van het te voeren beleid voor de ontwikkeling, het gebruik, het beheer, de bescherming of het behoud van het bijzondere erfgoed van Lopik.

Bronnen

- Baas, H.G., P.P.D. Burm, W.A. Ligtendag & V. Vreugdenhil, 2001. Ontgonnen Verleden. Inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Hoorn/Wageningen.
- Barends, S. e.a., 2010 (10). Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering. Utrecht.
- Berendsen, Henk J.A. & Esther Stouthamer, 2001. Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands. Assen.
- Blijdenstijn, Roland, 2015. Tastbare tijd 2.0. Cultuurhistorische Atlas van de provincie Utrecht. Amsterdam
- Borger, Guus J., 1982. Staat van land en water. Stichtse Historische Reeks 7. Zutphen.
- Borger, G.J., 1996. Een cultuurhistorische karakteristiek van westelijk Utrecht. In SHBO jaarverslag 1996, pp. 29-33.
- Borger, Guus; Adriaan Haartsen en Paul Vesters, m.m.v. Frits Horsten, 1997. Het Groene Hart. Een Hollands cultuurlandschap. Utrecht.
- Cools, R.H.A., 1948. Strijd om den grond in het lage Nederland. Het proces van bedijking, inpoldering en droogmaking sinds de vroegste tijden. Rotterdam/'s-Gravenhage.
- Dekker, C., 1990. Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14^e eeuw.
- Dekker, C., Ph. Maarschalkerweerd & J.M. de Winter, 1997. Geschiedenis van de provincie Utrecht (3 delen). Utrecht.
- Egmond, Th. Van, 1971. Het baggeren in relatie tot het toemaken. Boor en Spade 17, pp. 82-90.
- Fockema Andrea, S.J., 1950. Het Nedersticht. Studiën over waterschapsgeschiedenis, deel IV. Leiden.
- Gaasbeek, Fred & Teun Winkelman, 1996. Lopik. Geschiedenis en architectuur. Zeist.
- Haartsen, Adriaan, 2008. Utrechts Water. 1000 jaar waterbeheer in de Stichtse Rijnlanden. Utrecht.
- Hoven, Frank van den, 1997. De Topografische Gids van Nederland. Amersfoort.
- Jager, D.H. de, 2002. Woerden Harmelerwaard. In: Archeologische kroniek provincie Utrecht 2000-2001.
- Janssen, H.L., J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meijerink (red), 1996. 1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen. Utrecht.
- Kolman, Chris, et al., 1996. Monumenten in Nederland. Utrecht. Zeist/Zwolle.
- Linden, H. van der, 1956. De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Dissertatie, Assen.
- Moerman, H.J., 1956. Nederlandse plaatsnamen. Leiden.
- Olde Meierink, B., e.a. (red.), 1995. Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht. Utrecht.
- Schmitz, H. 1993. Houtwallen, heggen en singels. Lijnvormige houtopstanden in Nederland. Utrecht.
- Stichting voor Bodemkartering, 1981. Bodemkundige landschappen van Nederland. Wageningen.
- Teeuwisse, J.J.T. (red), 1984. Geriefhoutbosjes. Utrecht.
- Uyl, W.F.J. den, 1960. De Lopikerwaard. Deel 1: dorp en kerspel tot 1814. Utrecht.
- Uyl, W.F.J. den, 1963. De Lopikerwaard. Deel 2: De Waterschappen. Utrecht.
- Vink, T., 1926. De Lekstreek. Amsterdam.
- Vink, T., 1954. De rivierstreek. Baarn.
- Voo, E.E. van der, 1968. Landscheidingen, polder- of houtkaden in de Stichts-Hollandse waarden en polders. De Levende Natuur, jrg. 71, pp. 73-82.
- Wallenburg, C. van & W.C. Markus, 1971. Toemaakdekken in het Oude Rijngebied. Boor en Spade 17, pp. 64-81.
- Will, Chris, 2002. Sterk Water. De Nieuwe Hollandse Waterlinie. Utrecht.